

Robert Castel

Az új szociális kérdés*

Eddigi elemzéseink oda vezetnek, hogy a szociális kérdést – ahogyan *ma* felvetődik – a bér munkaviszonyra épülő léthelyzetek összeomlása felől közelítsük meg. A kirekesztődés (*exclusion*), melynek problémája néhány éve igencsak előtérbe került, kétségkívül alapvetően fontos következménye ennek az összeomlásnak, olyan tünet azonban, amely a társadalom peremvidékén villantja fel azt a problémát, amely a társadalmat legbelül fenyegeti. Végül is el kell döntenünk: vagy csak egyedi szociális problémák vannak (ahogyan Gambetta állította valaha), tehát olyan nehézségek, amelyeknek külön-külön, egyesével kell a szemük közé nézni,¹ vagy „szociális kérdés” van, ez pedig a bér munka jogállásának kérdése, mivel a bér munkaviszony szinte minden ízében meghatározza társadalmunk strukturálódását. A bér munkások tömege sokáig vesztegelt az elismert társadalom küszöbén; majd bebocsáttatott oda, s elfoglalhatta a legalsó szinteket. Végezetül aztán a bér munka általános és meghatározó természetű lett. Mostanra azonban, amikor már-már úgy látszott, hogy az egyén társadalmi helyzetét meghatározó attribútumok végérvényesen a munkához kötődnek, háttérbe szorítva az azonosságtudat más hordozóit (mint például a családi hovatartozást vagy a valamely konkrét közösséghez kötő tagságot), a munkának e központi szerepe brutálisan megkérdőjeleződik. Vajon a bér munka antropológiai történetének egy olyan, negyedik szakaszához érkezünk volna, amikor hanyattatásai drámába torkollanának?

Erre a kérdésre manapság vélhetőleg még nem adható egyértelmű válasz. Annyit tehetünk, hogy megpróbáljuk pontosan fölmérni a játszma tétjeit, és körbejárni, melyek a lehetséges opciók. Mindehhez pedig meg kívánjuk őrizni azt a vezérfonalat, mely egész eddigi elemzésünkben orientált: nevezetesen azt, hogy egy adott helyzetet mindig úgy fogjunk fel, mint egy megelőző helyzethez képest nyíló *elágazási* lehetőséget, s megértéséhez abban találjunk támpontot, mekkora szakadék feszül a korábbi s a bekövetkezett helyzet között. Anélkül, hogy mitizálni akarnánk azt az egyensúlyi helyzetet, melyhez

* Robert Castel: *Les Métamorphoses de la question sociale*. Paris, Fayard, 1995. Jelen számunkban a könyv nyolcadik fejezetét kezdjük el közölni.

jó húsz éve, a bérmunka társadalma eljutott, megállapíthatjuk, hogy e törékeny egyensúly alapjául szolgáló legfontosabb paraméterek azóta rendre módosultak. Nemcsak a gazdasági növekedés kifulladását jelent újdonságot, s még csak nem is egyszerűen a teljes foglalkoztatottság megszűnte – hacsak nem akarjuk ebben a munkaviszony által játszott „nagy integrátor” szerep átalakulásának valamiféle megnyilvánulását látni.² A munkavégzés, amint azt e hosszú történetet nyomon követve láthattuk, több önmagánál. A munkátlanság tehát több a munkanélküliségnél – s ez korántsem triviális megállapítás. A jelenlegi helyzet legtöbb aggodalomra okot adó jellegzetessége kétség kívül a „munkát nem találó munkás” már Hannah Arendt által is vizionált³ profiljának újbóli felbukkanása, aki a szó legszorosabb értelmében „létszámfölöttivé”, haszontalanná, semmire kellővé válik a társadalom számára.

E megállapításhoz eljutni önmagában, persze, még nem elegendő ahhoz, hogy képesek legyünk felbecsülni, mit is jelent pontosan ennek bekövetkezése, mint ahogy ahhoz sem, hogy kitaláljuk, hogyan is reagáljunk egy olyan helyzetre, melyhez hasonlókat a korábbi történelmi korok ismertek ugyan, de amely az elmúlt fél évszázadra visszatekintve előzmény nélkülinek tekinthető. Próbáljuk-e meg „kibekkelni” a nehéz napokat, melyek után majd minden jóra fordul? Akkor türelmesnek kell lenni és házilag barkácsolni szükségmegoldásokat, vagy tekintsük a termelési viszonyok elkerülhetetlen átstrukturálódása felé vezető, bizonytalan átmeneti időszaknak? Akkor még azelőtt meg kellene változtatni bizonyos szokásokat, mielőtt kirajzolódna egy stabil konfiguráció. Netán a munkához – s rajta keresztül a világ egészéhez – való viszonyunk teljes mutációjáról volna szó? Akkor vagy ki kell találni valami egészen új módot arra, hogyan éljünk a világban... vagy pedig fel kell készülni az apokaliptikus lovasainak eljövételére.

Hogy a prófétáskodás kísértését csakúgy elkerüljük, mint a vészmadárkodását, célszerű azzal kezdenünk, hogy pontosan fölmérjük: mire terjedtek ki az elmúlt húsz év változásai, s mire korlátozódtak a velük szemben hozott intézkedések. Így például érdemes elgondolkodni azon, hogy a 70-es évekig érvényben lévő „integrációs politika” döntéseihez képest az úgynevezett „beilleszkedés-támogató” stratégiák vajon képesek voltak-e lépést tartani a bekövetkezett szakadásokkal, képesek-e áthidalni az új törésvonalakat. Miről is van szó valójában? A közpolitikák modernizálásáról vagy csődjük elrejtéséről?

Jelen munka nem tör többre, mint elemzésre. Nem akar föllépni azzal az igénnyel, hogy csoda-megoldásokat kínáljon. A történelmi nézőpont érvényesítése mindazonáltal lehetőséget teremt arra, hogy a kirakós játékot új elemekkel gazdagítsuk. E hosszú fejlődésmentnek van néhány levonható tanulsága. Vegyük sorra ezeket. A gazdasági szerkezet önmagában sosem volt képes társadalomszervezetet létrehozni. Egy bonyolult társadalomban a szolidaritás sosem „eleve adott”, hanem mindig „megkonstruált” adottság. A társadalmisított tulajdon egyfelől összeegyeztethető a magántulajdonnal (és átörökíthetőségével), s ugyanakkor szükség is van rá, hogy megtaláljuk a helyét emennek a közösségi stratégiákban. A munkáért fizetett bérben – ha meg akar szabadulni évszázados stigmáitól – többnek kell kifejeződnie, mint

egy elvégzett feladat ellentételezésének. Ha demokratikus társadalmat akarunk, ahol mindenkinek van helye, s kell, hogy helye legyen, nem építhetünk az egész társadalom piacosítására, a munkaerőforrás semmit tekintetbe nem vevő kiaknázására. S sorolhatnánk még.

Ha nem láthatjuk is előre a jövőt, a történelem azért azt megmutatja, hogy az emberek nem találnak korlátlan számban megoldást a saját problémáikra. Ha tehát igaz, hogy napjaink problémája úgy summázható: hogyan maradhatunk meg továbbra is olyan társadalomnak, amelyet egymással kölcsönösen kapcsolatban lévő emberek alkotnak, vajon akkor meg tudjuk-e fogalmazni azokat a feltételeket (vagy legalább a legfontosabbakat közülük), amelyeket mégiscsak respektálni kellene, hogy erre esélyünk lehessen?

Szakadáspontra a pályaívben

Lehet, hogy a „válság” alapvetően a fejlődésről kialakult képünk érvényességét vonta kétségbe. Azt a hitet, hogy a holnap „dalolóbb” lesz, mint a mai nap, s hogy az ember a boldogulását illetően bízhat a jövőben. Vagy – kissé kevésbé naivan fogalmazva –, hogy rendelkezünk egy fejlett társadalom jövőjének ellenőrzésére (és biztosítására) alkalmas mechanizmusokkal, amelyek képesek az adódó zavarok fölött úrrá lenni, s képesek a társadalmat mind jobban s jobban kézben tartott és ellenőrzött egyensúlyi állapotok között tartani. Valószínűleg annak a forradalmi hagyománynak eufemizált változatáról van szó, amely feltételezte, hogy az ember – aki, ha kell, akár erővel is érvényesíti a teleológiát a történelemben – tökéletesen urává válik a saját sorsának. A fejlődésideológia színreléptével azonban elvetetett egy jobb világ itt és most, azonnal, erőszakkal való bevezetésének gondolata. Ehelyett megfogalmazódik az a feladat, hogy olyan átalakítások foganatosításához járjunk hozzá, amelyek fokozatosan (s e fokozatosságon van a hangsúly) vezetnek el ehhez.

Ettől a történelemfelfogástól elválaszthatatlan az állam szerepének föltételése. Mindezen stratégiák véghezviteléhez szükség van egy központi szereplőre, aki arra kötelezi a részt vevő feleket, hogy tiszteletben tartsák az ésszerű célkitűzéseket, illetőleg a megkötött kompromisszumokat. Ez a központi szereplő a szociális állam. Ami a létrejöttének történetét illeti, mint láttuk, kezdetben épp hogy sikerült összetákolni. De ahogy és amilyen mértékben megerősödik, egyre erősebbé válik az az ambíciója, hogy „ő” legyen a fejlődés motorja és irányadója. Ezért van az, hogy a szociális állam koncepciója, a maga kidolgozottabb formájában, kiteljesedett ambíciójában *szociáldemokrata* fogantatású. Kétségtelen tény, hogy minden, magát korszerűnek valló állam többé-kevésbé kénytelen „szociális tevékenységet” folytatni, hogy bizonyos kiáltóan diszfunkcionális eseteket orvosoljon, hogy a társadalom csoportjai között valamilyen minimális kohéziót teremtsen és így tovább. De a szociáldemokrata eszmevilág az, amelyben a szociális állam a társadalmat kormányzó alapelveként ismerhet s csodálkozhat rá önnönmagára, oly mozgató erőként tetszelegve, amelynek magára *kell* vállalnia az egész társadalom helyzetének fokozatos jobbítását.⁴ Ehhez a gazdasági fejlődés

minden gazdagsága rendelkezésére áll, s arra törekszik, hogy ennek hozadékait az egyes társadalmi csoportokkal folytatott alku függvényében ossza el.

Értelmezésünknek ellene vehető, hogy a szociáldemokrata állam – ebben a formában – egyszerűen nem létezik. Valóban nem több ideáltípusnál. Franciaország például sosem volt igazából szociáldemokrata, miközben a skandináv államok vagy Németország sokkal inkább voltak annak tekinthetőek. De az Egyesült Államok sokkal kevésbé (vagy egyáltalán nem) bizonyult annak. Ami azt jelenti, hogy az ideáltípus tökéletes megvalósulásától függetlenül létezhetnek e formációnak bizonyos *jegyei*, melyek többé-kevésbé rendszeres konfigurációikban egészen eltérő szociális konstellációkban is föllelhetők. Fontos tehát feltennünk magunknak a kérdést: az 1970-es évek elejének Franciaországa mennyire bizonyult ilyen formációnak? Nem azért kell feltennünk, hogy aztán a válasz alapján Franciaországot begyömöszölhessük egy tipológia valamely rovatába, vagy – annak fényében, hogy megítélésünk szerint mennyire maradt el e szociáldemokrata eszménytől, vagy mennyire teljesítette túl annak elvárásait – feldicsérhessük vagy elverjük rajta a port. Hanem azért, hogy megpróbáljuk felbecsülni a húsz év alatt megtett utat, s azt, hogy mennyit s merrefelé tért el az akkori pályáiv nyomvonalától. Csak az útközben óhatatlanul adódó módosult követelményekhez igazodtunk? Vagy társadalomátalakítási projektünk egészével szakítottunk volna? Mindezek miatt kritikailag értékelnünk kell, hogy milyen volt akkoriban helyzetünk azon az aszcendens pályáivon, amely azzal kecsegtet, hogy egy boldogabb jövő felé mutat nekünk utat.

E kritikái áttekintéshez célszerű lenne megszabadulnunk a *Trente Glorieuses*, a „Dicsőséges Harmincak” – azaz a háborút követő harminc év – ünneplésének mind fárasztóbbá váló eufóriájától. Nemcsak azért, mert túl szépre festik azt az időszakot, melyet a gyarmati háborútól az egyéb igazságtalanságokig túlságosan is sok, igen kevésbé dicsteljes epizód tarkított. Hanem főleg azért kell elvetnünk, mert a gazdasági növekedés mítoszával eltereli figyelmünket a fejlődésnek legalább három olyan alapvető jellegzetességéről, amelyek akkoriban a bérmunka egész társadalmára meghatározó hatást gyakoroltak: befejezetlen jellegéről, egyes hatásainak többféleképpen is értelmezhető mivoltáról, más hatásainak pedig kifejezetten ellentmondásos jellegéről.

1. *A befejezetlen jelleghez.* Még ha magunkévá tesszük is első lépésben a fejlődés ideológiáját, tudomásul kell vennünk, hogy az időszak során megvalósult eredmények zöme csak közbenső állomását jelenti egy tartósan kontinuus folyamatnak. Vegyük például a munkajog megszilárdulásának fejlődési folyamatában azt a két törvényt, amely az időszak vége felé (1973-ban és 1975-ben) az elbocsátásokat szabályozza. Azelőtt a munkáltató döntött a szerződés felbontásáról, és – ha ezt sérelmezte – a munkásra hárult, hogy bíróság előtt bizonyítsa a döntés jogtalanságát, törvénysértő voltát. Az 1973. július 13-ai törvény előírja, hogy a munkáltató köteles „valós és komoly súlyú”, vagyis elvileg objektíven minősíthető és ellenőrizhető okkal szolgálni a munkaszerződés felbontásához.⁵ A gazdasági indokok alapján történő szerződésbontásokra vonatkozóan az 1975. január 3-ai törvény bevezeti, hogy az elbocsátásokat államigazgatási engedélyezéshez kössék (ezt, mint tudjuk,

1986-ban visszavonták). Így tehát, mint az François Sellier is aláhúzza, „a munkahelyi elbocsátások feletti ellenőrzés jogát átruházzák az állami munkaügyi felügyelet fórumaira”.⁶ Az államigazgatás a munkaügyi felügyelők (*inspecteurs du travail*) személyén keresztül magának tartja fenn a döntőbírói és felülbírálati szerepkört egy lényegi horderejű munkáltatói jogosítvány érvényesítésében.

A felmondásokat illetően tehát valóban korlátozzák a munkáltatói önkény esélyeit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkáltató és az alkalmazott között ezen alapvető munkajogi rendelkezést illetően reciprocitás állna fenn. Amikor a felmondás oka személyes természetű (1973-as törvény), a munkáltató, aki szuverén módon illetékes meghatározni, mi szolgálja a „vállalat érdekét”, maga dönthet a szerződés felbontásáról, s arról, hogy ezt mivel indokolja. Ha a munkavállaló ezt nem fogadná el, ismét rá hárul annak bizonyítása, hogy jogsértésről van szó. Hasonlóképpen a gazdasági indokkal történő s előzetes engedélyezéshez kötött elbocsátások esetében is (1975-ös törvény) nyilvánvalóan a munkáltatóé a kezdeményezés lehetősége a vállalati érdekekre való hivatkozással. Az állami munkaügyi felügyelet szakértői azonban többnyire annyira túlterheltek, hogy nincs módjuk komolyan ellenőrizni, vajon ténylegesen indokoltak-e az elbocsátások. A jogalkalmazás gyakorlata pedig azt mutatja, hogy a gazdasági okokra hivatkozó elbocsátások esetében rendkívül nehéz szembeszegülni a munkáltatói döntésekkel, és elérni a visszavonásukat.⁷ Így az a kétségbevonhatatlan előrelépés, amely a munkajogban az elbocsátások szabályozása kapcsán bekövetkezett, korántsem jelenti azt, hogy a munkahely világában már demokrácia lenne, hogy a munkahely az állampolgári jogérvényesítés kitüntetett terepe lenne.⁸

E példa jól rávilágít: ha egyszer mélyebben kezdjük elemezni a növekedési időszak eredményeit, ezek bizony nem feltétlenül tűnnek egyértelműeknek. Maradjunk a példánknál. Ekkoriban az elbocsátások ritkák, és a háttérben időre szóló szerződések gyakorta „életfogytiglanra” szólnak, lehetővé téve, hogy az alkalmazott életpályáját a vállalatnál fussa végig. De a munka biztonságának ebből a mintegy általános szabályként következő stabilizálódásából vajon mennyi köszönhető a kedvező gazdasági konjunktúrának, és mennyi a szilárd alapokra fektetett szociális védelemnek? Másként fogalmazva: abban a konfigurációban, melyet az előző fejezetben a „gazdasági növekedés államának” nevezünk, mi vezethető vissza egy tényállapotra (a gyakorlatilag teljes foglalkoztatottságra), és mi egy törvényileg garantált jogi helyzetre? Mit jelent valójában az eseményeknek az a jó harminc évig tartó összekapcsolódása, melyet egyszerűbb volt hallgatólagosan „tényként” elfogadni, mint meghatározó feltételegyüttesét világosan explicité tenni? Így például az előbb említett, 1973. július 13-ai törvényt bemutatva a munkaügyi miniszter a következőképpen fogalmaz:

Miről is van szó? Arról, hogy elvitathatatlanul korszerűsítjük a munkajogot, s ezzel mind több védelmet nyújtunk a bérből és fizetésből élőknek az elbocsátási túlkapásokkal szemben. Ma mulhatatlanul szükség van arra, hogy a gazdasági fejlődés ne fenyegethesse pont azokat a dolgozókat, akiknek mun-

kája jelenti e fejlődés garanciáját. Gazdasági növekedésnek és szociális védelemnek kéz a kézben kell együtt járniuk.⁹

S valóban: kéz a kézben, együtt jártak. De a köztük lévő kapcsolat jellege, természete ettől nem vált világosabbá. Nem olyasfajta, belső logikára épülő kapcsolatról van szó, mint amelyet a „nincs gazdasági növekedés szociális garanciák nélkül” típusú állítás fejezhetne ki (s amelynek a reciproka az lehetne, hogy „nincsenek szociális garanciák gazdasági növekedés nélkül”). A növekedés, persze *megkönnyítette* a dolgokat, de nem helyettesítheti a politikai akaratot. Gyakran igencsak megfélemlítettük arról, hogy a szociális jogok terén a legdöntőbb áttörést a társadalombiztosítás bevezetése jelentette 1945-ben és 46-ban, a háborúban kivézet Franciaországban, ahol a termelés szintje nem érte el az 1929-es évet.

Amiből az következik, hogy a biztosítékok csalókák lehetnek, ha a gazdasági növekedésen kívül nincs más támaszuk. Az 1950-es és 1960-as években a határozatlan idejű munkaszerződés bevett „normává” vált, s többé-kevésbé a foglalkoztatottsági biztonság garanciáját jelképezte.¹⁰ De ez a helyzet abból fakadt, hogy a (kvázi) teljes foglalkoztatottság időszakában tömegével vesznek fel embereket, és ritkák az elbocsátások. De változnak csak kicsit is a körülmények, s a biztosítékok máris semmivé foszlanak; az a tény, hogy a szerződés „határozatlan időre” szól, máris megszűnik jogi garanciaként funkcionálni, nem jelent többet „névértékénél”. Összegezve: egy határozatlan idejű szerződés bizony addig tart, amíg fel nem mondják, hacsak nincs valakinek speciális státusa (mint a közalkalmazottnak), vagy nem védik jogi garanciák a felmondás ellen, amelyeknek hatóköre azonban – mint láttuk – eléggé korlátozott maradt.¹¹ Mindez nem akadályozta meg az alkalmazottak többségét abban, hogy a gazdasági növekedés éve alatt úgy éljék meg helyzetüket, hogy a kezükben lévő munkaszerződést a biztos jövő zálogaként tekintsék, s különböző döntéseikben (tartós fogyasztási javak vásárlása, építési kölcsönök stb.) táblázzanak is e biztos jövőre. Amikor azután a helyzet megváltozik, eladósodottságuk a növekedési időszaknak mint önnön visszajába fordult öröksége jelenik meg, amely az alkalmazotti rétegek jelentős hányadának lába alól képes kirántani a talajt, s megismertetni velük a létbizonytalanság keserveit. Megkockáztathatjuk azonban, hogy ők – anélkül, hogy tudtak volna róla – *virtuálisan* sebezhetőek voltak már annak előtte is. Sorsuk végzetesen egy olyan „haladáshoz” való felzárkózás lett, melynek semmilyen vonatkozása fölött nem gyakorolhattak semmiféle ellenőrzést.¹²

2. Túl az úgynevezett „szociális vívmányok” ingatag, igazából nem végig vitt és törekeny jellegén, a „védelmek” kibontakozásának is megvoltak a maguk szándékolatlan (sőt, a szándékolttal ellentétes) hatásai. Anélkül, hogy a liberálisok régi nótáját akarnók fújni, akik szerint minden állami beavatkozásnak óhatatlanul az a hatása, hogy felelőtlen és kiszolgáltatottá teszi a polgárokat¹³, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a növekedési időszak vége felé a szociális és politikai helyzetet igen mélyről gyökerező „viszolygás” jellemzi, amelynek az 1968-as májusi események voltak a leglátványosabb megnyilvánulásai. A növekedési időszak csúcán, a fogyasztás apoteózisában annak jeleiként értékelhetjük ezeket, hogy a társadalom egy

jelentős része – főleg az ifjúság – elutasítja azt a gondolatot, hogy a jólétért és biztonságért cserébe odavesse a személyes fejlődés aspirációját. „Változtasd meg az életed!” – ez a jelszó azt az igényt fejezi ki, hogy újra föllelessük az egyénnek azt a szuverenitását, amelyet felmorzsolta a fejlődésideológiák sora, a teljesítmény elvakult kergetése és a növekedési görbék újult tisztelete (amelyekbe – a Sorbonne falára felírt *graffitók* szerint – nem lehet szerelmesnek lenni). A hedonizmusban és a pillanat bűvöletében – „mindent, azonnal!” – a tagadás is megfogalmazódik, annak visszautasítása, hogy behódoljunk az elhalasztott kielégülés logikájának, s annak a beprogramozott létezőmódnak, amelyet az államilag betervezett és szavatolt biztonság hoz magával. E garanciáknak ára van: a vágyak elfojtásával fizetünk értük, s egy olyan élet álmosító unalmával, amelyben már minden előre eldőlt.¹⁴

Ahogy ma visszatekintünk rájuk, azt gondolhatnánk e nézetekről: olyan emberek véleményét tükrözték, akik megcsömörlöttek a fogyasztási javak és a túlságosan könnyen megszerzett biztonságok bőségétől. Valójában azonban az az alapvető visszatetszés tükröződik inkább bennük, amelyet az emberekben a szociális állam ténykedési *formái* keltettek. A bennük megnyilvánuló kifogás nem az, hogy az állam túlságosan sok mindenbe ártja bele magát, hanem inkább az, hogy rosszul teszi a dolgát. Jóllehet ezekben az években a sorsukat a „gazdasági fejlődéshez” kötő, amellet elköteleződő, a társadalmi rendszer alapelveit megkérdőjelező radikális kritikák igen látványos formákban jelentkeztek, igencsak kisebbségi megnyilvánulások maradtak.¹⁵ Ezzel szemben viszont igen változatos kritikák érték annak módját, ahogyan az állam a múlttól örökölt igazságtalanságok korrigálásával és a hagyományos gyámkodások alóli fölszabadítással próbálkozott. Hevesen nehezményezték például azokat a módszereket, ahogyan a 60-as években az állam megpróbálkozott a társadalom technokratikus vezetésével: klubok és egyesületek sora született ekkor, amelyeket olyan emberek hoztak létre, akik úgy gondolták, részt kívánnak venni a mindennapi életükre kiható döntések meghozatalában („Jean Moulin Klub”, „Állampolgárnak lenni Ma...” stb.). Kárhoztatták a társadalom depolitizálását, amelyet fel kell váltaniok az állampolgárokat saját ügyeik intézésében érdekeltté tevő politikai és társadalmi akcióknak; fel kell számolni azt a tespedtséget, amelybe akkor süllyedtek az emberek, amikor az államra bízták, hogy vezényelje felülről a változást, a civil társadalom ellenőrzése nélkül.¹⁶ A 60-as években és a 70-es évek elején a felerősödött „társadalmi mozgalmak” arról az igényről tanúskodnak, hogy a szociális állam személytelen és bürokratikus társadalomigazgatása által elbódított társadalmi cselekvőket rá kell ébreszteni a felelősségükre.

Ennél elméletibb szinten tekintve a fejleményeket, a bérmunkás-társadalom kifejlődése és megszilárdulása egybeesett azzal az időszakkal, amikor három alapvető probléma körül is erőteljes szociológiai kritika fogalmazódott meg. Ráműtötték az egyenlőtlenségek újratermelésére (különösen az oktatás és a kultúra területén); kimutatták, hogyan örökítődnek tovább a társadalmi igazságtalanságok és a munkaerő kizsákmányolása; elfogadhatatlannak nyilvánították azt a demokratikus társadalomhoz méltatlan módot, ahogyan a népesség bizonyos csoportjaival – elítéltekkel, elmebetegekkel, szegényekkel – bántak... A lényegét tekintve nem történt más, mint hogy szó szerint

kívánták értelmezni a republikánus eszménynek az 1946-os Alkotmány Preambulumban deklarált megfogalmazását:

Mindenkinek joga van ahhoz, hogy dolgozhassék s foglalkoztatva legyen. (...) A nemzet mindenki számára, s így jelesül a gyermek, az anya, a megöregedett munkás számára is biztosítja az egészség, az anyagi biztonság, a pihenés és a szabadidő védelmét. Minden embernek, aki életkora, testi vagy lelki egészségének állapota vagy gazdasági léhelyzete okán képtelen arra, hogy munkát végezzen, joga van arra, hogy a közösségtől a tisztas megélhetés feltételeit megkapja. A nemzet mind a gyermekek, mind a felnőttek számára biztosítja, hogy egyenlő módon vehessenek részt az oktatásból, a szakmai képzésből és a kultúrából.¹⁷

A 70-es évek elején nem ütközött különösebben nehézségbe annak megállapítása, hogy mindezek teljesültétől még igencsak messze vagyunk, s nem kell feltétlenül bedőlni a növekedésről és fejlődésről szóló megnyugtató szónoklatoknak. (Magam is ezt gondoltam akkoriban, s ezért ma sem érzek lelkiismeret-furdalást.) De mindezen kritikai észrevételek nem kérdőjelezték meg azt az alapvető áramlatot, amely magával ragadni látszott a bérmunka társadalmát, s „magasabbra emelni” látszott a társadalmi struktúra egészét; inkább csak a nyereségek elosztásának módját bírálták, s megpróbálták rámutatni arra, hogy a fejlődésideológia gyakran csak alibi, amely arra szolgál, hogy elleplezze a megszerzett pozíciók rögzítésére tett kísérleteket.¹⁸

3. De úgy látszik, ott rejlik a szociális államnak a növekedési években folytatott működésében egy, az eddigieknél jóval mélyebb ellentmondás is. Erre csak mostanában kezdünk rádöbbenni: valószínűleg szükség volt a helyzet általános romlására, hogy összefüggéseinek egész rendszere átláthatóvá váljék. Egyfelől tény, hogy a szociális állam beavatkozásainak igen erőteljes homogenizáló hatásai vannak. A szolgáltatások hasznélvezőit szükségszerűen kategorizálisan kezelik, s ez összemosza az egyéni-egyedi sajátosságokat. Így a „jogosult” egy absztrakt közösség tagjává válik, egy jogi-igazgatási entitásba csatlakozik be, amelynek kicserélhető, egyenértékű eleme csupán. A közszolgálatoknak e működésmódja jól ismert, s régtől fogva táplálja a szociális igazgatás „bürokratikus” vagy „technokrata” jellege ellen irányuló kritikákat. Az ezzel együtt járó paradox hatás azonban jóval kevésbé ismert, az nevezetesen, hogy *e működésmód ezzel párhuzamosan veszélyes individualizáló hatásokat kelt életre*. A szolgáltatások hasznélvezőit az őket keretbe foglaló jogi-államigazgatási kategóriák nemcsak homogén masszává gyúrnak, hanem egyúttal el is vágják őket a maguk reális közösségeitől, az igazi hovatartozásaiktól.

A klasszikus jóléti állam, miközben az osztályok közötti kompromisszumra épít, a lélegzetelállító individualizmus eseteit produkálja. Amikor az emberek feje fölé azt a kivételes védőernyőt feszítjük, amit azt jelent, hogy nem gond többé számukra a jövő, mert szilárdan áll a társadalombiztosításuk, akkor arra készítjük őket, hogy minden élethelyzetben felszabadítva érezzék magukat minden közösségi hovatartozás alól, minden lehetséges elköteleződés alól, kezdve a szomszédság elemi szolidaritásain. Ha van társadalombiztosí-

tásom, akkor nincs többé szükségem az emeleti folyosó-szomszédok segítségére. A jóléti állam igen erőteljes hatótényezője az individualizmus kifejlődésének.¹⁹

A szociális állam az egyénekből összetevődő társadalomnak centruma, de az individualizmushoz való viszonya kettős. A szociális védelmek, mint láttuk, a primér szociabilitásban keletkezett repedéseket, a kebelbéli védelemben keletkezett hézagokat töltötték ki. Azokra a kockázatokra reagáltak, amelyek abból adódtak, hogy abban a társadalomban, ahol az iparosodás és a városiasodás kibontakozása törekennyé tette a szomszédsági szolidaritásokat, az egyén magára marad. A közhatalmak új védelmeket és új kötelekeket keltenek életre, de ezek teljesen más természetűek, mint azok, amelyeket az egy konkrét közösségbe tartozás képes nyújtani. Általános szabályozások kidolgozásával, objektív jogosultságok megteremtésével a szociális állam csak elmélyíti az egyén és a természetes csoportok közötti szakadékot, s ezek védelmére kritikus esetekben már nincs is szüksége. A kötelező biztosítás számára egyfajta szolidaritás működését jelenti, s egy kollektívumba tartozást jelez. De kialakulásának és működésmódjának logikája szerint a „társulásnak” ez a formája nem igényel többet igen korlátozott személyes befektetéseknél és felelősségvállalásnál (be kell fizetni a járulékot – amelyet, mellesleg kötelezően levonnak – esetenként küldötteket kell választani, akik az amúgy mindenki számára átláthatatlan működésű társadalombiztosítási pénztárak igazgatásában fognak majd részt venni...). Mindez a szociális védelmek valamennyi formájára elmondható. Az állam beavatkozása lehetővé teszi az egyének számára, hogy kikerüljék az anómiának azokat a kockázatait, amelyekről már Durkheim is jól látta, hogy „bele vannak kódolva” az ipari társadalmak fejlődésmentébe. De hogy ezt megtehesék, ebben legfontosabb (s kritikus esetben egyetlen) partnerként csak az államra és intézményeire támaszkodhatnak. Az egyén „kivédett” sebezhetősége, ha más szinten is, de újra felüti fejét. Az állam válik legfőbb támaszává és legfőbb védelmezőjévé, de ez a kapcsolat az egyént csak egy elvont kollektívummal képes egységbe fűzni. Jürgen Habermas szkeptikusan veti fel az „új életformák jogi-bürokratikus eszközökkel történő létrehozásának lehetőségét”.²⁰ Ha létezik is erre recept, eddig még senkinek nem sikerült rábukkannia.

Az államtól való függés veszélyei csak súlyosbodnak, amikor a közhatalom számára egyre nehezebbé válik, hogy a korábban (a növekedési időszakban) rá jellemző módon viszonylag fájdalommentesen lássa el ezt a szerepét. Descartes Istenéhez hasonlatosan, kinek minden pillanatban újra kell alkotnia a világot, az államnak is folyamatos módon kell fenntartania az általa biztosított védelmi rendszert. Ha visszavonul e szerepből, azt kockáztatja, hogy a szociális kötelék, úgy ahogy van, megszűnik létezni. S az egyén akkor közvetlenül szembesül a magára hagyott bérmunkás-társadalom logikájával, amely a konkrét szolidaritásokkal együtt fölbomlasztotta azokat a nagycsoportokat is, melyek antagonizmusaik révén egybeforrasztották a társadalmat. Ebben az összefüggésben fölmerül annak kockázata, hogy a korporatizmus lép a közérdek helyébe: egy bérből élő réteg védelme és képviselése, amely a nála alacsonyabb rétegektől elkülönülni vágyik, s közben a

felsőbb rétegek előjogaira áhítozik. Határesetben: ha minden egyes egyénnek az a célja, hogy megőrizze, s ha lehet, emelje saját maga és családja pályáívét, nagy a veszélye annak, hogy a társadalmi lét a *struggle for life* szintérvé váljék.

Márpedig – s ezt mondván talán nem keveredünk ellentmondásba – erős feszültségek mutathatók ki ennek a bérmunkás-társadalomra jellemző individualizmusnak a kibontakozása és a jövedelmek társadalmatisításának, valamint az adminisztratív szabályozásoknak a szociális állam működéséhez nélkülözhetetlen kikényszerítése között. Ez az antagonizmus mindaddig hatástalanítható volt, amíg a kötelező szolidaritás költségei nem voltak túl nehezen viselhetők, s a szabályozás jelentette kényelmetlenségeket csöppet sem elhanyagolható nyereségek ellentételezték, melyeknek osztalékából az egyén is részesedhetett. A társadalombiztosítási fedezeteket, mint tudjuk, a lakosság jelentős többségét alkotó aktív keresők finanszírozták, akik lényegileg saját maguk számára fizették a járulékokat. A bérből élők közösségének jövőjét biztosítva a maguk jövőjét is biztosították. De a munkanélküliségnek és a demográfiai egyensúly felborulásának kettős nyomása alatt a szociális védelmek rendszere harapófogóba került. Abból a biztosítási rendszerből, melyben az aktív keresők főleg az aktív keresők számára fizettek be, megindult az átstrukturálódás az össznemzeti szolidaritás egy olyan rendszere felé, melyben az aktívak főleg a mind népesebbé és népesebbé váló inaktívak számára fizetnek járulékot.²¹

Egy olyan világban, ahol az idős emberek és az iskolába járók száma növekszik, másfelől pedig a termelés, a foglalkoztatás és a jövedelem közötti kapcsolat mind lazábbá válik, az egyre csökkenő létszámú aktív népesség forrásainak mind számottevőbb hányadát kénytelen arra fordítani, hogy elartsa azokat, akik még nem dolgoznak, már nem dolgoznak, vagy soha nem is fognak dolgozni.²²

Így tehát valószínűleg nem adatik meg, hogy ne kényszerüljünk fájdalmas választásokra. Azoknak a vitáknak, amelyek húsz évvel ezelőtt jobbára akadémikus jellegűnek tűntek, mára igencsak húsba vágó az aktualitása. Kérdés, hogy vajon a szociális védelmek például azzal az ambícióval lépjenek-e fel, hogy mindenkit felszabadítsanak a nélkülözés járma alól, avagy elsősorban a munkához kelljen kapcsolódniuk? Az első, kiterjesztő értelmű változat mellett voksolt Beveridge: „Nagy-Britannia valamennyi állampolgárának elegendő jövedelmet kell biztosítanunk ahhoz, hogy teljék belőle a megélhetésre.”²³ Mindazonáltal még ez a kijelentés is nyomatékkal aláhúzza: ahhoz, hogy egy ilyen társadalombiztosítási terv sikeresnek bizonyuljon, gyakorlatilag a teljes foglalkoztatottságot kell megteremteni. „Tervezetünkben a társadalombiztosítás egyik célkitűzésének a teljes foglalkoztatottság fenntartását és a munkanélküliség elkerülését tartjuk.”²⁴ A másik lehetséges válasz, a bismarcki rendszer, a védelmeket lényegileg a járulékfizetéshez köti, s Franciaország, mint mondják, ehhez közelít. Pedig Pierre Laroque többé-kevésbé szó szerint átveszi Beveridge szavait a „nélkülözés járma alóli” felszabadításról: a társadalombiztosítás az a „minden egyes embernek nyújtott biztosíték, hogy

minden körülmények között képes legyen kielégítő módon biztosítani mind a maga, mind az általa ellátott személyek megélhetését”.²⁵ Beveridge és Laroque különösebb nehézségek nélkül megtehetette (s még csak önellentmondásba sem kellett keveredniük), hogy két teljesen különböző inspirációjú modellt illesszen egybe. Nem kellett választásra kényszerülniük, hiszen a jószerével teljes foglalkoztatottság hozzájárulhatott a nélkülözés járma alóli „felszabadítás” költségeihez, melyeknek fedezetét a lakosság nagyobbik felének munkája teremtette meg. De a mindenki számára védőernyőt biztosító szolidaritás és az aktív lakosság számára védelmet nyújtó biztosító rendszer egymással szembefordul, ha az aktív népesség egyszerre már csak a kisebbik fele a teljes lakosságnak.

Az is megfigyelhető, hogy a mi társadalombiztosítási rendszerünk korántsem törődik a munkanélküliség kockázatának fedezésével. Pierre Laroque ezt azzal igazolta, hogy „Franciaországban a munkanélküliség sosem jelentett olyan komoly kockázatot, mint Angliában”.²⁶ Túl azon, hogy manapság egy ilyen kijelentés sajátosan idejétműltnak tűnik, jegyezzük meg, hogy egy alapvető nehézségről árulkodik. Nevezetesen arról, hogy vajon lehet-e a munkanélküliséget a munkavégzés felől „fedezni”. Egy határig bizonyosan. De a munkanélküliség nem olyan kockázat, mint a többi (a munkahelyi baleset, a betegség vagy az öregkori pénzsűke). Ha általánossá válik, elapasztja más kockázatok finansziális fedezésének forrásait, beleértve ebbe saját kockázatainak ellentételezését is.²⁷ A munkanélküliség a gazdasági növekedésre bázisozó szociális állam Achilles-sarka. Kezelésének akkoriban kialakult módja a munkaviszony és a foglalkoztatás egy olyan rendszerére épült, amely mára alapjaiban megrendült.

De a szociális állam építményét mára talán még jobban megrendítette annak a nemzetállamnak a meggyengülése, melynek formájában közvetlenül tetet öltött. Két oldalról is kezdenek megkopni az államkinestári előjogok. Alulról, a decentralizált helyi hatalmak felemelkedésével, felülről pedig az „európai eszme” térnyerésével, s még inkább a gazdaság világgazdasággá válásával s a nemzetközi pénztőke túlsúlyba kerülésével. Ahogy a keynesi szociális állam a nemzethatárokon belüli szociális partnerek közötti kompromisszumra épül (még ha e kompromisszumot részben maga teremti is meg), ugyanígy feltételez egy – legalább implicit – külső kompromisszumot a gazdasági és társadalmi fejlődés nagyjából egymással összevethető szintjén álló, különböző országok között. Szögezzük le: minden „nemzeti sajátosságuk” ellenére az olyan országok, mint mondjuk, Németország, Anglia vagy Franciaország szociálpolitikája (s ezen belül bérlpolitikája) egymással kompatibilisnek mutatkoznak (vagy mutatkoztak), vagyis „beleférnek” abba a konkurenciaharcba, amelyet ezek az országok egymással mind gazdasági, mind kereskedelmi téren folytatnak. Egy állam szociálpolitikáját valójában az a kényes mérlegelés alakítja, amely a belpolitikai egzisztenciák (leegyszerűsítve: meg kell őrizni a társadalmi kohéziót) és a külpolitikai egzisztenciák (versenyképesnek kell lenni és „hatalmi tényezőként” színen lenni) közötti egyensúly megteremtésére törekszik.²⁸ De az 1970-es évek óta megváltoztak a játékszabályok. Így például az európai országok ahelyett, hogy bevándorló munkaerőt importálnának, a világszerte vált munkaerőpiacon versengenek

egymással azokért a régiókért, amelyekben olcsó a munkaerő. Újabb és igen nyomós ok ez abbéli hitetlenségünk mellett, hogy az állam – még ha újból beköszöntene is valamiféle növekedési időszak – visszatérne az első „olajválság” előestéjén követett stratégiáihoz.

Jürgen Habermasszal együtt fel kell tennünk magunknak a kérdést, vajon nem az utópikus indítatások általános kimerüléséhez asszisztálunk-e. A szocializmus különböző elméletei a heteronóm munka alóli felszabaduláshoz kötötték az emberhez méltó, emancipálódott életviszonyok megteremtésének feltételét. A szociáldemokrata típusú szociális állam ennek az utópiának egy cukormázzal bevont változatát őrizte meg: nem volt többé szükség a munkaviszonyok forradalmasítására, hogy a foglalkoztatási viszonyok továbbra is megőrizhessék központi szerepüket, s vonatkozási pontot jelenthessenek azon kompenzációs rendszereknek, amelyeknek a bérmunka alapkockázatait kell elhárítaniuk. A függésben lévő kereső munka kipárnázott státusával még mindig összekapcsolódó terhekért a polgárt a jóléti állam kliensének szerepében jogigények sora, a tömegjavak fogyasztójának szerepében pedig vásárlóerő kárpótolja.²⁹ A kapitalizmus e domesztikálása során a munka lett az a középpont, amely köré az állami garanciák kiépítették a szolidaritás és a csereviszony modern alakzatait. Mivé válik e konstrukció, ha a munka elveszíti centrális szerepét?

A létszámfölöttiek

Bármik lettek legyen is az okai³⁰ a társadalmat az 1970-es évek elején érő megrázkódtatásnak, a tünetek elsősorban az alkalmaztatás problematikájának átalakulásában mutatkoznak meg. A számadatok túlon túl jól ismertek, hiszen manapság szüntelenül a közfigyelem homlokterében állanak: közel 3,5 millió a munkanélküli (vagyis az aktív népesség több mint 12 százaléka).³¹ De a munkanélküliség csupán a leginkább szembeszökő megnyilvánulása a foglalkoztatottsági helyzet mélyreható átalakulásának. Ennek egy másik, talán kevésbé látványos, de bizonyonnyal még fontosabb eleme az alkalmaztatás biztonságvesztése. A határozatlan időre szóló munkaszerződés hegemoniája múltfélben van. Az alkalmaztatás e legstabilabb formája, amely 1975-ben élte fénykorát, amikor az aktív népesség kb. 80 százaléka terjedt ki, mára nem egészen 65 százalékukat érinti csak. A kibontakozóban lévő „speciális alkalmaztatási formák” alá a legkülönbözőbb módozatok sorolhatók: meghatározott idejű munkaszerződések, helyettesítések, részidős munkák és „támogatott munkák” (amelyeket a hatóságok a munkanélküliség ellen folytatott harc keretében támogatnak).³² Ami az abszolút számokat illeti, a határozatlan idejű szerződések teszik ki a túlnyomó többséget. De ha a kötött munkaszerződések „flow”-ját vesszük, az arányok megfordulnak. Jelenleg az egyes években kötött munkaszerződések kétharmadát teszik ki az úgynevezett „atipikus” változatok.³³ Ezek leginkább a fiatal korosztályokra jellemzőek, s a nőkre inkább, mint a férfiakra.³⁴ De a trend most már eléri a munkaerő-állomány „kemény magját” is, a 30–49 éves férfiakat. Már 1988-ban is több mint felüket alkalmazzzák speciális státusban.³⁵ S ez legalább annyira érinti

a nagy ipari kolosszusokat, mint a kis- és középvállalatokat: az 50 főnél többet foglalkoztató vállalatokban a 25 évesnél fiatalabbak háromnegyed részét ilyen típusú szerződéssel alkalmazzák.³⁶

Ez a folyamat visszafordíthatatlannak látszik. Nemcsak hogy az új munkaszerződések túlnyomó többségét kötik ezekben a formákban, de a határozatlan idejűek állománya is csökken. 1982 és 1990 között egy millióval csökkent az ilyen szerződések száma. Ráadásul úgy látszik, hogy e folyamat felgyorsul. 1993. március 2-án a *Tribune-Desfossés* becsléseket tett közzé az elkövetkező tíz évre, s itt a határozatlan időre szóló és az egyéb típusú szerződések arányának teljes átstrukturálódását prognosztizálta. Számításai szerint az időszak végére a határozatlan idejű szerződések száma 3 millióra csökkenne le. Persze, kételkedhetünk az ilyen előrejelzések matematikai pontosságában. Mindez nem változtat azon, hogy a bérmunkás léhelyzet mélyreható megrázkódtatásaira hívják fel a figyelmet.³⁷ Az alkalmaztatás változatos és szakaszos formái egyre inkább felváltják a homogén és stabil formákat.

Miért is állítjuk azt, hogy e folyamat igencsak fontos, fontosabb talán, mint a munkanélküliség arányának növekedése? Bizonyosan nem azért, hogy bagatellizáljuk a munkanélküliség fontosságát. De azzal, hogy a munkaviszony biztonságvesztésére helyezük a hangsúlyt,³⁸ lehetővé válik, hogy megértsük, melyek azok a folyamatok, amelyek a társadalmi sebezhetőséget táplálják, hogy végül a munkanélküliséghez és a kiilleszkedéshez vezessenek el. Mára már nagyon is gyanús és kétes értelmű ezeket az új foglalkoztatási viszonyokat „sajátosnak” vagy tipikusnak nevezni. Ez a fajta bemutatásmód a határozatlan idejű szerződés mára végleg megszűnt túlsúlyát tekinti etalonnak. Ráadásul joggal állíthatjuk, hogy a munkanélküliség olyasféle bemutatása, mintha abnormális és – végső soron – irracionális jelenség lenne, amelyet még az adott körülmények között is meg lehetne oldani kevéske jóakarattal és ötletességgel: nos, ez az optimizmus mára messze tűnt. A munkanélküliség nem a munkaviszony szövetében támadt „repedés”, melyet ki lehetne tölteni. Kezd világossá válni, hogy az alkalmaztatás biztonságvesztése és a munkanélküliség a modernizáció jelenlegi dinamikájának szerves része. Mindkettő szükségszerű következménye a foglalkoztatás új strukturálódási módjainak; árnyoldala az ipari szerkezetváltásoknak és a versenyképességért vívott küzdelmeknek – s ez az árnyék bizony nagyon sokak életére rávetül.

Magának a bérmunkaviszonynak a struktúrája kérdőjeleződik meg. A bérmunkás léhelyzet konszolidációja, mint ezt már hangsúlyoztuk, azon az alapon épült ki, hogy ha valakinek bért fizettek, az egyre inkább azt jelentette, hogy hosszú távon számítanak munkájára és szakértelmére, szemben azzal a régebbi és primitívebb felfogással, amely a felbélésben nem látott többet, mint valakinek egy egyszeri munkafeladat elvégzésére való felfogadását. „A foglalkoztatás tartóssága azzal jár, hogy nem lehet előre tudni és meghatározni: milyen, előzetes megállapodásban rögzített, konkrét feladatokat lesz kénytelen elvégezni a bérmunkás.”³⁹ A foglalkoztatás új, „speciális” formái a munkaerő felfogadásának egyre inkább azokhoz a régebbi, hagyományos formáihoz hasonlítanak, amelyekben a munkás „jogállása” háttérbe szorult

a munkafeladat követelményeihez képest. Azt a kényszerű folyamatot, ahogy a modern munkás képességeit és életvitelét megpróbálják a feladatokhoz hozzáilleszteni, manapság *rugalmasságnak* szokás nevezni.

De ne gúnyolódjunk! A rugalmasság nem csak annyiból áll, hogy mechanikusan igazodni kell egy eseti munkafeladathoz. Azt is igényli, hogy a munkavégző személy azonnal és megszakítás nélkül kész legyen igazodni a kereslet változásaihoz. A fluktuációkhoz feszesen igazodó vállalatirányítás, az utasítás szerint változó termelési kapacitás, a piac előreláthatatlan eseményekre való azonnali reagálás mind kategorikusabb követelményeivé váltak a versenyképes vállalati működésnek. Hogy ezeknek megfeleljen, a vállalat alkalmazhat alvállalkozókat (külső rugalmasság), vagy olyan képzésben részesítheti alkalmazottait, amely őket kellően rugalmassá és sokoldalúvá teszi, hogy megfelelhessenek az új helyzetek sokaságának (belső rugalmasság). Az első esetben a külső csatlós vállalatokra hárul, hogy felfogják a piac ingadozásait. Emezek azon az áron válnak erre képessé, hogy bennük a munkafeltételek bizonytalanná válnak, s nagy a kockázata a munkanélküliségnek. A második esetben a vállalat magára vállalja, hogy alkalmazottait felkészítse a technológiai változásokhoz való igazodásra. De ezt csak úgy tudja megtenni, ha kiveti magából azokat, akik nem képesek felemelkedni az alkalmasság új normáinak magaslatára.⁴⁰

E megállapítások igencsak megkérdőjelezni látszanak a vállalatok integratív funkcióját. A gazdasági növekedés időszakában a vállalatokban vélték fellelni a bér munka társadalmának alapvető szervezeti mátrixát. Ahogyan Michel Aglietta és Anton Bender írták, a vállalatok képezik a bérből élők differenciálódásának az alapját. Viszonylag stabil embercsoportokat strukturálnak, s elhelyezik őket az egymástól kölcsönösen függő pozíciók hierarchikus rendjében.⁴¹ A társadalmi kohézióknak ez a formája mindig problematikus, mivel át- meg átjárják az érdekkonfliktusok, azaz – végső elemzésben – a tőke és a munka antagonizmusa. Mindazonáltal, mint módunk volt látni, a növekedés bizonyos mértékig lehetővé tette, hogy a bérek és szociális kedvezmények növelése, valamint a szakmai mobilitás és a bérből élők társadalmi előrejutásának megkönnyítése révén egyensúlyt teremtsenek az alkalmazottak aspirációi és a vezetés célkitűzései között. A „válság” beszűkíti vagy teljesen fölszámolja ezt a játékeret; a „szociális vívmányok” akadályá válnak a maximális versenyképesség nevében meghirdetett, általános mobilizálás nézőpontjából.

Paradoxnak tűnik, hogy a vállalat dicséretét zengő, apologetikus diskurzus éppen abban a pillanatban bukkan fel, amikor ez integráló funkcióinak jelentős részét elveszíti.⁴² A vállalat mint a nemzet gazdagságának forrása, a siker előiskolája, a hatékonyság és versenyképesség mintaképe... no persze! De mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a vállalat úgy működik (s egyre inkább úgy működik), hogy sebezhetővé tesz, mi több, kirekeszt.⁴³ Mindez két értelemben is megtörténik vele.

Magán a vállalaton belül a hatékonyságért és versenyképességért folytatott versenyfutásban a gyengébbek elveszítik kvalifikációikat. A „participatív menedzsment” nemcsak a technikai kompetenciák mozgósítását igényli és követeli meg, hanem a szociális és kulturális kompetenciáikat is, s ez merőben

ellentmond annak a tradicionális szakmai kultúrának, amellyel a foglalkoztatottak többsége rendelkezik.⁴⁴ Amikor a „belső rugalmasságot” keresve a vállalat a dolgozók szakképzettségét hozzá akarja igazítani a technológiában bekövetkezett változásokhoz, a permanens tovább- (vagy át-) képzés könnyen állandósult szelekciós nyomássá válhat.⁴⁵ Az eredmény a „kiöregedett” munkások alkalmatlanná válása lesz. Nem képesek megfelelni többé azok, akik túl idősök vagy nem elég képzettek ahhoz, hogy „reciklálják” őket, de nem elég öregek ahhoz, hogy nyugdíjba mehessenek. Franciaországban az 55–60 éves korosztályon belül az aktívak aránya 56 százalékra csökkent, s így egyike a legalacsonyabbaknak Európában (Svédországban 76 százalék a megfelelő arány), s a dolgozók többsége többé nem közvetlenül a gazdaságilag aktív státusból lép át az inaktív (nyugdíjas) státusba – ahogyan az az alkalmaztatás védelmének klasszikus modelljében megszokott volt.⁴⁶

De a vállalat a fiatalokkal szemben sem tud eleget tenni integratív funkcióinak. Azzal, hogy megemeli a munkába álláskor megkövetelt képzettségi szintet, már annak előtte megfosztja kereseti lehetőségeitől a munkaerőt, hogy az munkába állhatott volna. Azok a fiatalok, akik húsz évvel ezelőtt minden probléma nélkül integrálódtak volna a termelőfolyamatba, ma tömegével arra ítéltetnek, hogy amikor az egyik átképző tanfolyamon átverekedték magukat, kénytelenek legyenek befogni a másikba; egyik alkalmi munka után a másikra fanyalodjanak. A végzettség megkövetelése ugyanis nem minden esetben alkalmazkodik technológiai imperatívuszokhoz. Egy sor vállalat hajlamos arra, hogy úgy vértesse fel magát a majdani technológiai változásokkal szemben, hogy túlképzett fiatalokat vesz fel még az alacsony rangú munkaposztokra is. Így áll elő az a helyzet, hogy CAP-pal vagy BEP-pel rendelkező fiatalok egyre inkább végzettségükönél jóval alacsonyabb képzettséget igénylő posztokon állnak munkába. 1973-ban a fiatalok kétharmada még képzettségének megfelelő posztot állt alkalmazásban, 1985-ben ez már csak 40 százalékukra volt igaz.⁴⁷ Ennek következménye a motivációvesztés, és a biztonságvesztéssel összefüggő mobilitás megerősödése; ezek a fiatalok ugyanis megpróbálnak máshol állást keresni, olyan állást, amely inkább összhangban van képzettségükkel. S legfőképp az következik ebből, hogy a valóban szakképzetlen fiatalok számára tényleg nem marad más, mint a munkanélküliség, hiszen azokat a posztokat, amelyeket betölthetnének, már betöltötték a náluk kvalifikáltabbak. Ha hajlandók vagyunk egy lépéssel előrébb gondolkodni, látnunk kell: ebből a logikából az következik, hogy kudarcra vannak ítélve mindazok a stratégiák, amelyek a szakképzettség emelésében látják a munkanélküliség elkerülésének (vagy felszámolásának) királyi útját. Valószínűleg még az a „válságkép” is eléggé optimista volt, amely ahhoz az ötlethez vezetett, hogy a szakképzettségi szint emelésével, illetve több kvalifikáció megszerzésével ki lehet védeni az „alkalmazhatatlanságot”. Statisztikai értelemben ugyan igaz, hogy a „legalacsonyabb szakképzettségi szintekről” verbuválódnak a munkanélküliek legnépesebb csoportjai. De ez a korreláció nem jelent közvetlen és szükségszerű összefüggést képzettség és alkalmaztatás között. Az „alacsony szakképzettségűek” mindig lemaradnak egy brosúrával, ha közben az általános képzettségi szint megemelkedett.⁴⁸ Éppen ezért az olyan megoldáskísérletek, amelyek egy-egy korosztá-

lyon belül 80 százalékra akarják emelni az érettségizettek arányát, csak álmegoldást jelenthetnek a munkanélküliség problémájára. Egészen bizonyosan állíthatjuk, hogy sem jelenleg, sem a belátható jövőben nem lesz 80 százaléknyi ilyen képzettséget igénylő állás.⁴⁹ Az eljárás azzal a kockázattal jár, hogy nem a munkanélküliek számát fogja csökkenteni, hanem csak a munkanélküliek képzettségi szintjét fogja emelni.

A demokrácia szempontjából teljesen legitim, sőt szükséges szembenézni a „szakképzetlenséggel” (vagy, ha tetszik, kevésbé technokrata megfogalmazásban azzal, hogy véget kell vetni a lakosság egy jelentős része kulturális elmaradottságának, alulfejlettségének). De illuzórikus lenne ebből azt a következtetést levonni, hogy az állástalanok egy csapásra álláshoz jutnak, ha „szintre hozzák” őket. A képzés és alkalmaztatás közötti összefüggés ma már teljesen más kontextusban formálódik, mint valaha a század elején. Akkor, az iskola által nyújtott képzési és szocializációs formák megkönnyítették, hogy a fiatalok faluról a városokba vándoroljanak, és egy iskolázott, képzett munkásosztály alakuljon ki. A Köztársaság iskolarendszeréből kikerült fiatalok új kvalifikációiknak megfelelően jutottak munkához. Ma sem iskolázott és képzett még a lakosság egésze, s a képzési szint emelése továbbra is alapvető, fontos célkitűzés. De nem szabad, hogy e demokratikus elkötelezettség elfedje szemünk előtt az új és súlyos problémát – azt, hogy a szak-képzettek is könnyen foglalkoztathatatlanok válnak.⁵⁰

Igazságtalanok lennének, ha mindezekért egyedül csak a vállalatot hibáztatnánk és tennénk felelőssé. A vállalatnak valóban dolga, hogy megfeleljen a technológiai változásoknak, s igazodjék a piac szüntelen megújuló követelményeihez. S egyébként is: ha végigtekintünk a munkaviszonyok történetén, jól látható, mennyire értelmetlen a munkáltatóktól azt várni, hogy ráadásul még szociális gondozást is folytassanak. (Amikor ezt mégis megtették – lásd például a 19. századi munkaadói patronázs működését –, az mindig a jól felfogott vállalati érdekek precíz és szűkkeblű védelmét szolgálta.) A napjainkban zajló átalakulások esetében arról, ami első fokon a nyereségeség közvetlen parancsaihoz való igazodásnak tűnhet, hosszabb távon kiderülhet, hogy magának a vállalatnak az érdekei ellen való. (Így például a rugalmassághoz való brutális alkalmazkodás szétverheti a vállalatban belüli szociális kötelékeket, csökkentheti az alkalmazottak motiváltságát.) Jó okkal kívánhatjuk tehát, hogy a vállalat intelligensen kezelje e parancsoló szükségleteket. Ezzel szemben naivitás lenne azt gondolni, hogy majd magára vállalja a működéséből adódó szociális sérülések terheit. Egyébiránt a leginkább versenyképes vállalatok egyben gyakran a legválogatósabbak is, vagyis bizonyos értelemben a leginkább kirekesztők; és a „szociális tervek” nyilvánosságra hozatala (mint például az autóiparban szokásos) igen gyakran csak pozitív kereskedelmi mérleg esetén történik meg. Megkockáztathatjuk tehát, hogy egy olyan „politika”, mely a bérmentes léthelyzet általános romlásának megállítását, a munkanélküliség fékentartását tűzi ki célul, nem támaszkodhat kizárólag a vállalatok dinamikájára és a piac áldásos hatására. Az olyan típusú intézkedésekről, mint a foglalkoztatási támogatás vagy a szociális költségek kötelező munkaerő-felvételhez nem kötött csökkenése stb., rendre beigazolódott, hogy ha nem teljesen haszontalanok is, hatásuk

rendkívül korlátozott. Minthogy elsődlegesen a válságos helyzetű csoportok támogatásáról lenne szó, teljesen fölösleges „olyan munkaerő-felvételeket szubvencionálni, amelyekre amúgy is bizonyosan sor került volna”.⁵¹ Egyes szociális intézkedések „nem remélt előnye” persze jól jön a vállalatoknak, s ostobaság lenne azon csodálkoznunk, hogy élnek a felkínált lehetőségekkel. Ezeknek azonban gyakorta negatív hatásuk van a munkanélküliség kezelésére.

Rövidre fogva: aki a vállalatok szintjén keresi a megváltást, az rossz helyen kereskedik. A vállalat a piac, a gazdaság logikáját juttatja kifejezésre, márpedig a gazdaság „csak maguknak a vállalatoknak intézményesült terep”.⁵² Ezen a terepen pedig a manőverezési lehetőség igen szűkre szabott, mivel (mint azt a „létező szocializmus” országainak katasztrófája megmutatta) egy társadalom éppúgy nem veheti semmibe a piacot, mint ahogy a fizika sem tagadhatja a tömegvonzás törvényét. De ha öngyilkos akció lenne is szembeszegülni a piaccal, ebből még nem következik, hogy teljességgel hagyatkoznunk kellene rá, s meg kell adnunk magunkat neki. A társadalmi kohézió problematikája nem a piacra tartozik, a szolidaritás nem a versenyképesség és a nyereségeség terminusaiból építkezik. Összeegyeztethető-e a két eltérő logika? E kérdésre még visszatérünk. Itt és most csak különbözőségeiket hangsúlyozzuk. Óhatatlanul zsákutcának bizonyulna ugyanis, ha a vállalatokra akarnánk kiróni a jelenlegi szociális kérdés megoldásának terhét. Csak a politikai akarat lehet – esetleg – képes arra (felvállalni biztosan kellene), hogy kereteket szabjon a piac működésének, elkerülendő, hogy az szétzúzza a társadalmat. S a politikai akarat nem teheti, hogy saját feladatának gyakorlását áttestálja a vállalatokra. Ezt csak akkor tehetné, ha nemcsak azt gondolnánk, hogy „ami jó a General Motorsnak, az jó Amerikának is”, hanem ráadásul még abban is bízánk, hogy ez elegendő a társadalom egészének az összetartására is.

Hogy a szociális kérdés megoldására nincs esély kizárólag a vállalatokon és a gazdasági szférán belül, az azzal magyarázható, hogy jelenlegi dinamikájuk katasztrófális hatással van a társadalmi kohézióra. A helyzetre kapásból alkalmazhattuk a munkaerőpiac-szegmentálódás elemzéseit,⁵³ csak radikálisabb következtetésekre kell jutnunk ezekből. A foglalkoztatásnak valóban két szegmense van: van egy „elsődleges piac”, amelyen a kvalifikált, jobban fizetett, több védelmet élvező, stabil munkaerő mozog, és van egy „másodlagos piac” a bizonytalan helyzetű, kevésbé kvalifikált személyek számára, akiket igen közvetlenül csattannak a keresletben mutatkozó ingadozások. De a két szektor közötti viszony nem egyszer s mindenkorra adott. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnók, hogy növekedési periódusban, illetve amikor a munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyban van, akkor a két szektor között komplementer a viszony. A vállalatnak érdekében áll magához kötni, megtartani a „humán tőkét” (s ez természetesen egybeesik az alkalmazottak érdekével). E ragaszkodás csökkenti a képzési költségeket, biztosítja a folyamatosan rendelkezésre álló szakértelmet, kellemesebb szociális közérzetet teremt a vállalatban belül. Így sikerrel kivédhetők a termelékenység határfokát rontó „döccenések”. A másodlagos piac ilyenkor kiegészítő szerepet tölt be (lehetőséget nyújt arra, hogy kezelni lehessen az előre nem látott helyzeteket

is), illetve „zsilipel” és úgy szocializálja a munkavállalói csoportokat, hogy egy részüket a vállalat akár állandóra is betagozhatja magába. Alulfoglalkoztatottság és túlkínálat esetén viszont közvetlen kemény konkurenciát jelent az elsődleges piacnak. Állandósult, rögzült státusú vállalati személyzet mellett csak nehézkesen lehet a gyorsan változó körülményekhez igazodni, alkalmazkodni. A második szektor munkavállalóiban viszont rögtön jóval több „fantáziát” lehet látni, mivel jóval kevesebb jogosultságuk van, nem védi őket kollektív szerződés, és alkalomra szólóan foglalkoztathatók.⁵⁴ Tegyük hozzá, hogy a munkaerőpiac nemzetközivé válása aláássa a nemzeti piac jelentőségét. A vállalatok – a külső rugalmasság jegyében – olyan országokban keresik az alvállalkozókat, ahol a munkaerő sokszorosan olcsóbb, mint otthon. Kezdetben ez a „kihelyezés” elsősorban a szakképzettséget nem igénylő munkákra terjedt ki és a hagyományos iparágakra (lásd például a textilipar csődjét a „fejlett” országokban, ahol pedig sokáig a munkaerő egyik legnagyobb létszámú felvevő piacát jelentette). De ma már bonyolult gépek vagy informatikai rendszerek előállítására is kihelyezhető délkelet-ázsiai vagy más alvállalkozókhoz.⁵⁵

A fejlődés e trendjeit csak súlyosbítja, hogy a munkaalkalmak a harmadik szektorban összpontosulnak – ennek jelentőségére Bernard Perret és Guy Roustang mutatott rá.⁵⁶ Ez a tendencia nemcsak a munkakapcsolatok viszonyrendszerének struktúráját alakítja át, abban az értelemben, hogy a „termelő” és a kliens közötti közvetlen kapcsolat válik dominálónak (mint a szó szoros értelmében vett szolgáltatások esetében), illetve abban az értelemben, hogy a tevékenységekben mind dominálóbba válik az információ, illetve a kapcsolati viszonyok kezelése. Közvetlen hatása is van a munka termelékenységére. Az ipari tevékenységek termelékenységénövelése átlagosan a kétszerese a szolgáltató szektorénak.⁵⁷ Ez meglehetősen komoly kérdésként veti fel, hogy mik is lennének egy esetleges új gazdasági növekedés hatásai a foglalkoztatásra. A klasszikus közgazdaságtan képviselői szerint (akiknek véleményét Alfred Sauvy jól summázza) a termelési technikák változásait mindig is a munkaerőnek egy jelentős átcsoportosulása kísérte, a régi ágazatokból az új tevékenységi szférák felé.⁵⁸ (Így például a mezőgazdasághoz kötődő munkaerő létszámcsökkenése lehetővé tette egy produktívabb ipari szektor létrejöttét.) Ez az okoskodás azonban hibásnak bizonyul, ha a technikai fejlődés kevéssé növeli a termelékenységet, és több állást szüntet meg, mint amennyit teremt. Márpedig nagyon úgy látszik, hogy ezúttal erről van szó.⁵⁹

A probléma jelenleg tehát nemcsak az, hogy létrejött egy ingatag helyzetű periféria, hanem az, hogy a „stabil mag is destabilizálódik”.⁶⁰ A biztonságvesztési folyamat az alkalmaztatás klasszikusan stabil terepeit is eléri. Újból kibontakozni látszik az a tömeges sebezhetőség, amelyről az elmúlt időszakban azt hittük, hogy azt ugyan lassan és nehezen, de sikerült fölszámolni. Ez a dinamika igazán nem minősíthető „marginálisnak”. Ahogyan a 19. századi pauperizmus elemi velejárója volt az ipari forradalom első hullámának, a foglalkoztatás biztonságvesztése is centrális folyamat, melyet a modern kapitalizmus fejlődésének technikai-gazdasági paraméterei kényszerítettek ki. Ez éppen elegendő ok arra, hogy szembe kelljen néznünk azzal az „új szociális problémával”, amely legalább annyira egyetemes és központi

horderejű, mint amilyenek – a kortársak nagy csodálkozására – a 19. század első felében a pauperizmus bizonyult.

A munka oldaláról nézve e kérdés három kikristályosodási pontját különböztetjük meg. Az egyik a stabil helyzetűek *destabilizációja*. A biztosan integrálódott munkásrétegek és az alsó-középosztályi alkalmazottak egy részét a leszakadás fenyegeti. Míg korábban a bér munkából élő társadalom konszolidációja folyamatosan és mind szélesebb körben szilárdította meg az egyszer már kivívott pozíciókat, s nyitott lehetőséget a társadalmi felemelkedésre, most mindez az ellenkezőjébe fordul. Kétségtelenül e köztes rétegek – vagyis nem a társadalmi hierarchia alján és csúcán elhelyezkedők, hanem azok, akiknek kevés a nyernivalójuk, ám annál többet veszíthetnek a felfelé irányuló mobilitás csatornáinak beszűkülése miatt – tehát ezek sorsán múlik a jelenlegi társadalmi struktúránk jövője. (A jobboldali vagy baloldali populizmus az ő helyzetük elbizonytalanodásának politikai mezben való megfogalmazódása.) Ez csak megerősíti azt a tényt, hogy nem elég a szociális kérdést a peremre szorult helyzetének vizsgálatára redukálni, s megelégedni azzal, hogy vádlón rámutatunk a „kirekesztésre”.

A jelenlegi helyzet második sajátossága a *bizonytalanra vált helyzetben való tartós megállapodottság*. A bizonytalan munkalehetőségek nehezen körülírható konstellációrendszer tartósan állandósulni látszik. Egy-két évvel későbbi felmérés szerint az ANPE-irodáknál 1986-ban regisztrált 2,5 millió munkanélküli kevesebb mint egynegyedének (22 százalékának) sikerült tartós alkalmaztatásban elhelyezkednie, 9 százalékuk fanyalodott annak elfogadására, hogy végérvényesen inaktív státusba kerüljön, 44 százalékuk pedig változatlanul munkanélküli volt; egynegyedük 1986 óta tartósan az volt (hosszú távú munkanélküliség), a többiek pedig, bár ideig-óráig találtak munkát, visszazuhantak a munkanélküliségbe. Ha ehhez hozzávesszük azokat, akik a felmérés időpontjában olyan munkát végeztek, amelynek biztonsága erősen kérdéses volt, azt mondhatjuk, hogy az aktuálisan vagy megelőzőleg munkanélküliek körülbelül fele mozog ezeken a hullámzó pályáiveken, melyeket a munkát találás, majd állástalanná válás váltakozásai írnak le.⁶¹ Ezeket az arányokat más kutatások adatai is alátámasztják. Így például 1988-ban csak minden negyedik átképzős és csak minden harmadik veszélyeztetett munkahelyű munkás tudott egy éven belül stabil, állandó munkát találni magának.⁶² Ugyanakkor az ebben az évben munkát keresők közel 50 százaléka megelőzőleg határozott idejű munkaszerződéssel állt alkalmazásban.⁶³

A „visszaeső” munkanélküliség tehát igen fontos összetevője a munkaerő-piaci helyzetnek. A népesség jelentős részét – elsősorban a fiatalokat – egyre inkább úgy tekintik, mint akiket rövid távú (pár hetes, pár hónapos) feladatokra lehet csak alkalmazni, s akik igen könnyen elbocsáthatók. Az „állandó helyettesítő” már régóta nem gyenge szóvicc. Valóban léteznek olyan mobilitási pályáivek, amelyek az aktív és inaktív periódusok váltakozásából állnak, olyan ideiglenes helyzetmegoldásokból, amelyeket a mindig bizonytalan holnap jellemez. Ez az egyik társadalmi válasz a rugalmasság követelményére. Az érintetteknek mindenesetre sokba kerül. Michel Pialoux már 1975-ben rámutatott a „kétségbeesés realizmusára”, amely a fiatalok bizonyos csoportjait arra kényszeríti, hogy az egyik napról a másikra élésnek

ezeket a stratégiáit legyenek kénytelenek „választani”.⁶⁴ E kétségbeesés megélt tapasztalata akkoriban szűk körre korlátozódott: lényegében a különösen hátrányos helyzetű fiatalokra (a bevándoroltak gyerekeire, a külvárosok lakóira). Manapság már nagy létszámú csoportok osztályrésze: a „klasszikus” munkásosztály gyermekei, akik a CAP megszerzéséig jutottak el, illetve a középosztály bizonyos rétegeit is fenyegeti már.⁶⁵ A bizonytalan jövő végzetként tornyosul felettük. Amikor arról beszélünk, hogy az új generációk szemében a munka elvesztette a hitelét (amit egyesek hajlamosak a munkán alapuló civilizáció elidegenedtségéből való kiszabadulás örömteli jeléül felfogni), célszerű ésszen tartanunk a munkaerőpiacnak ezt az objektív realitását. Mit és hogyan lehetne „beruházni” egy ilyen jövőbe? Hogyan lehetne bármi „tervhez” igazítani egy ilyen életutat? Az ideiglenes állásban dekkoló arról álmodik, hogy állandó alkalmaztatáshoz jusson, s közben az a tudat kínozza, hogy az ügysem fog neki sikerülni.⁶⁶ Kevésbé a munka, a dolgozás gondolatától, inkább a – szó szerint – semmit nem jelentő, ideig-óráig tartó alkalmaztatás gondolatától idegenül el, mert ez alkalmatlan arra, hogy valamiféle „jövőre” vonatkozó elképzelések épülhessenek rá. Akinek ilyen élet adatik a társadalom világában, annak a stratégiáit mindig a pillanatnyi jelenre kell alapoznia. Ebből pedig csak egy olyan kultúra bontakozhat ki, melyet Laurence Rouleau-Berger találóan az „esetlegesség kultúrájának” nevezett el.⁶⁷ A társadalmi élet színpadára ekképp visszalopózik az a kényszerűség, amely hajdan azok fölött uralkodott, akiket a „néptömegeknek” volt szokás nevezni. Ez a kényszerűség: „egyik napról a másikra élni”. Nincs-e hát jogunk a tömegek új elnyomódásáról beszélni?

A jelenségek harmadik – s leginkább nyugtalanító – típusát a jelenlegi helyzet hozza felszínre. Az alkalmaztatás biztonságvesztése és a munkanélküliség vitathatatlanul a társadalmi struktúrában belül elfoglalható *posztok hiányát* tükrözi, már amennyiben poszton azokat a pozíciókat értjük, amelyekhez a társadalmi hasznosság képze és általános elismertség kötődik. „Kiöregedett” munkások (gyakran még ötvenévesek sincsenek!), akiknek nincs helyük a termelési apparátusban, de sajnos másutt sem; munkát kereső, pályakezdő fiatalok, akik csak végzik egyik átképző tanfolyamot a másik után, alkalmi melóról alkalmi melóra tengetik életüket; hosszú távú munkanélküliek, akiket a társadalom fáradtságosan, s többnyire sikertelenül próbál meg átképezni vagy motiválni... társadalmunk mintha most kezdené meglepődve tapasztalni, hogy kebelén belül kirajzolódni látszik egy olyan népességprofil, a világban „semmire se kellőké”, amelyről mindannyian azt hittük, hogy réges-rég nyoma veszett, s amely most újra fölbukkan, anélkül, hogy beletartozhatna abba. Itt hányódnak, *létszámfölöttiként*, a társadalom egyfajta senkiföldjére vetve, integrálatlanul s valószínűleg integrálhatatlanul, legalábbis abban az értelemben, ahogyan Durkheim társadalmi integráción az egymáshoz a kölcsönös függőség szálaival kötődő elemekből egységgé szerveződött társadalomba való betagozódást érti.

Társadalmi haszontalanságuk mind állampolgári, mind politikai értelemben diszkvalifikálja őket. Ellentétben az ipari társadalomnak azokkal az alárendelt helyzetű csoportjaival, amelyeket kizsákmányolnak, de amelyek nélkülözhetetlenek, ők nem gyakorolhatnak nyomást az események menetére.

Voltaképp meglepő, hogy az a katasztrófa, amit 3,5 millió munkanélküli léte jelent, semmiféle számottevő társadalmi mozgalmat nem hívott életre. Csak iszonyatos mennyiségű szónoklatot s ennek megfelelő mennyiségű „kísérő intézkedést”. Van ám „odafigyelés” az alkalmazáshoz nem jutottak sorsára! Azoknak a szerencsétleneknek a sorsára, akik nem társadalmi „aktorok”, hanem csupán – a szóhasználat szerint – „társadalmi erőt nem képviselő tömegek”, „derék, de semmire se jó”, „fölsleges”, „haszontalan” emberek.⁶⁸ A jelenlegi társadalmi struktúrában elfoglalt helyük pozicionálisan megfelel annak a helynek, mely az ipari társadalom „csúcsidőszakában” az úgynevezett negyedik világe volt: nem kapcsolódtak bele a termelés cserefolyamatainak áramkörébe; lemaradtak a modernitás sebesvonatáról; ott állnak a vágány mellett csekélyke motyójukkal, és csak bámulnak a vonat után. Innentől fogva persze érdemesek a közfigyelemre és aggodást is kiválthatnak, mivel problémát jelent a létük. És éppen a létük jelenti a problémát. Nem lehet őket érdemük szerint számításba venni, hiszen csupán negatív minőségként vannak jelen – haszontalanok, nem jelentenek társadalmi erőt –, s ennek önmaguk is tudatában vannak.⁶⁹ Amikor az ember (mert „kiment a lába alól a talaj”) elveszíti azt a talapatot, amelyen társadalmi identitása felépült, igen nehéz a saját nevében felemelnie a hangját, még ha csak azért is, hogy nemet mondjon. A küzdésre való hajlandóság feltételezi valamilyen közösség meglétét, és feltételez valamiféle jövőképet. Azok, akik fölslegessé váltak a világ számára, mindössze a rezignált belenyugvás és a szórványos dühkitörések között választhatnak; ez a „veszett düh” (Dubet) azonban többnyire önpusztító jellegű.

Talán úgy foglalhatnánk össze a legfrissebb változásokat, hogy az aktív népesség mind számosabb és számosabb csoportjai számára (s ez fokozottan igaz az inaktivitásba kényszerített csoportok esetében) elveszett a *munkából, a munkavégzésből fakadó identitás* lehetősége. Ezt a fogalmat azonban, a munkából származó azonosságtudat fogalmát, rendkívül nehéz valamilyen precíz érvelésmódba beépíteni és azon belül alkalmazni.⁷⁰ Természetesen kimutathatók a kollektív identitás koncentrikus körei; ezek legelőször is a szakmai hovatartozásra épülnek (munkahelyi közösség⁷¹); kisugározhatnak a lakóhelyi közösség felé (munkáslakta külvárosok⁷²) vagy az életmódalapú közösség irányába (lásd a sarki kocsmát, a „vörös” külvárosokat vagy a szakszervezeti és politikai hovatartozást). Talán Richard Hoggart ábrázolta a legszemléletesebben e népi kultúra koherenciáját, megtartó erejét, melynek alapját a foglalkozási hovatartozás kötöttségei adják, de erős integratív erejű rendszerré képes kifejlődni.⁷³ Az ipari társadalomban a munka „nagy integrátor” – különösen az alsóbb osztályokba tartozóknál. Ez – mint Yves Barel kimutatja – nem egyszerűen azt jelenti, hogy egyedül a munka az, ami felkészítene a társadalomban való létezésre. Mint mondja: „Van, persze, családi integráció. Van iskolai, szakmai, szociális, politikai, kulturális s sok más egyéb integráció.” De a munka olyan katalizátor, amely áthatja mindezeket a szférákat; a munka „alapelv, paradigma, valami olyasmi, ami megtalálható valamennyi említett és érintett integrációban, s amely ezért lehetővé teszi az egyes integrációk egymással integrálódását, anélkül, hogy eltüntetné a különbségeket vagy konfliktusokat”.⁷⁴

Ezen az általános fogalmi kereten, persze, nehéz lenne túllépni (hacsak az ember neki nem állna precíz esettanulmányok tömegét felsorakoztatni). Még nehezebb azt felmérni, hogy a munka mindezen integratív funkciói mennyire koptak meg a közelmúltban.⁷⁵ Korábban megfogalmaztam egy modellt, amely igyekezett számot adni arról a komplementaritásról, amely a munkaviszonyon keresztül történő betagozódás (stabil állás, bizonytalan foglalkoztatás, munkaerőpiacról való kirekesztés) és a családi és társas kötelekbe való beletartozás (erős kapcsolati háló, törekeny kapcsolati viszonyok, szociális elszigetelődés) között feszül. E relációk a velük együtt járó szociális kapcsolatok sűrűsége alapján jól elkülöníthető „zónákat” határoznak meg, melyeket integrációs zónának, sebezhetőségi zónának és a kirekesztettség, pontosabban a kiilleszkedés zónájának neveztem. Természetesen nem „mechanikus” együttjárásokról van szó, mivel az egyik tengelyen elfoglalt erős valencia kompenzálhatja a másik tengelyen mért gyenge pozíciót (lásd az *1. fejezetben* mondottakat a „pironkodó szegénynek” és respektíve, a csavargónak kijáró kezelésmódról: mindegyikük kívül reked a munkavégzés világán, de az első társadalmi betagozottsága csorbítatlan, míg a másiknak minden társadalmi köteleke elpattant).

A jelenre nézvést még nehezebb átlátni ezeket a kapcsolódásokat, mivel háttérükben mindenütt ott áll a szociális állam. Éppen ezért, ha érdekes is felfigyelni arra a CERC által kimutatott tényre, hogy statisztikailag korreláció áll fenn a házassági kapcsolatok felbomlása és a munkaviszony biztonsága – helyesebben biztonságvesztése – között,⁷⁶ ebből még nem derül ki, hogy melyek azok a folyamatok, amelyek ezt eredményezik. Két regisztere is van ugyanis a család sérülékenységének. A család általában véve attól vált egyre sérülékenyebbé,⁷⁷ hogy egyre demokratikusabb struktúrává alakult. A gyámkodó hatalmi viszony aprócska zárványa – melynek a család a *Code civil* szentesítette kontraktuális viszonyok rendszerén belül meg tudott maradni – lassan erodálódik. A családra vonatkozó törvénykezés minden reformja, módosítása – beleértve a gyermek jogára vonatkozó legfrissebb fejleményeket – egy olyan, családon belüli partneri viszony kialakulásának irányába hat, amely a családi szerepek egyenrangúságán alapul.⁷⁸ Másként fogalmazva: a család kezd olyan kapcsolati struktúrává alakulni, mely szilárdságának lényegét tekintve a családtagok közötti kapcsolatok minőségén múlik. Az alkufolyamatban kidolgozott szerződésre épülő családi rend kialakulása törekennyé teszi magát a családstruktúrát mint olyant, mivel megmaradását olyasfajta önszabályozásoktól teszi függővé, amelyeket magának a családnak kell kidolgoznia és érvényesítenie.

Egyes családok azonban egészen másfajta veszélyeknek vannak kitéve. Azokról a családokról van szó, amelyeket alacsony társadalmi státusuk és gazdasági helyzetük megrendülése arra dezinál, hogy megélhetési forrásaikat tekintve a szociális szolgáltatások hasznélvezői legyenek.⁷⁹ Az állam közbelépése az ő esetükben egészen más formát ölt. Míg a családjogi törvény a polgári jog kötelekébe tartozik (rendelkezései pedig univerzalisztikus szemléletűek), a célzott beavatkozás – a hátrányos helyzetű lakosságcsoporthoz megsegítést és a szociális kohézió megőrzését célzó politika keretében – a „szociális állam” feladata. S jöllehet számos vizsgálat kimutatta, hogy a csa-

ládi kapcsolat szövedékének felfeslése (szétköltözés, válás, megözvegyülés) gyakran jár a családi erőforrások megcsappanásával, elsiertet lenne azt gondolni, hogy rendszeresen a gazdasági ellehetetlenülésbe, biztonságvesztésbe taszítana minden családot.⁸⁰ Az ellentétes irányú összefüggésre (értsd: munkanélküliség, eladósodás, csőd..., majd ezt követően a család felbomlása) is nagyon sokszor találunk utalást, bizonyítására azonban eddig kevesen tettek kísérletet. Végül és legfőképpen: fel kellene tárnai, mi az összefüggés az ilyen hátrányos helyzetű családok speciális törekenysége és a „modern” család általános törekenysége között, mivel ezek teljesen más logikának rendelődnek alá. Az ember úgy látja, mintha a családokat fenyegető kockázatoknak valamiféle spirális fokozatossága lenne. A szinte csak kapcsolati tőkéjének megőrzésére építhető családi struktúra sebezhetőségéhez, a társadalmi státusuk és a bér munkás léhelyzet romlása miatt gazdasági biztonságuk elvesztésének kitétt családoknál sajátos sérülékenység társul. Az azonban még nem világos, hogy e sémák hogyan illeszkednek egymásba.⁸¹

Ugyanez érvényes a munkához kötődő státus leromlása és az olyan kapcsolati támaszok törekennyé válása közötti korrelációra, amelyek a családi körnél tágabb „kebelbéli védelmet” képesek nyújtani (szomszédsági kapcsolatok, csoportokba, egyesületekbe, szakszervezetekhez, pártokhoz tartozás stb.). A hipotézis bőségesen igazolódni látszik azokban a szélsőséges helyzetekben, ahol a munka világából való teljes kirekesztés szociális elszigetelődéssel társul. Ilyen például a hajléktalané, akit a preindusztriális társadalmak csavargójával azonos helyzetűnek tételezhetünk.⁸² A köztes helyzeteket illetően a két tengely közötti kapcsolatok bonyolultabbak. S vajon a munkapiaci helyzet romlása milyen mértékben hozza magával a kapcsolati tőke fogyatkozását? E kérdésre, valljuk meg, nincs igazán meggyőző válasz, leszámítva az olyan szinguláris típusú elemzéseket, mint amelyekhez az egyes élettörténet-interjúk szolgáltatnak anyagot,⁸³ vagy az általános frázisokat, amelyek a szociális kötelek felbomlásán és a hagyományos szolidaritások eltűntén keseregnek.

E kérdések elmélyítéséhez tudnunk kellene aprólékosan különbséget tenni a szociabilitás különböző formái között. Egyesek a strukturált közösségekhez (mint a munkahelyi közösségekhez, egyesületi vagy szakszervezeti tagsághoz s effélékhez) való tartozás járuléka. A „szociális szférából” megélni (s ez ma több millió ember osztályrésze) azonban nem jelent teljes elszigetelődést; inkább azt jelenti, hogy másféle társadalmi kötelek köttetnek (a szociális szolgálatokkal vagy a bajban társakkal), melyek más célok elérésére szolgálnak (például azoknak az információknak a közvetítésére, cseréjére, hogy milyen módon lehet segélyhez, segítséghez jutni). Hasonlóképpen arról, amit kiilleszkedésnek neveztem, a mélyebb elemzés kimutathatná, hogy nem feltétlenül a kötelek teljes hiányát jelenti, hanem inkább csak a *társadalmi* jelentéssel bíró struktúrákba való betagozódás hiányát. Feltételezhetjük, hogy létrejöttek újabb fajta, lebegő szociabilitások, amelyek többé már nem közösségi szerveződésekhez kötődnek; találhatunk példát a „mozdulatlan” (mert sehova nem tartó) bolyongásra (amelynek jó példája a munka nélkül tengődő fiatalok csoportba verődése). Amiben hiányt szenvednek, az kevésbé a másokkal való kommunikáció lehetősége (ezeknek a fiataloknak gyakran jóval

szélesebb az ismeretségi köre, mint a középosztálybelieknek), mint inkább azoknak a terveknek, elképzeléseknek a megléte, amelyek segítségével az interakciók értelmes cselekvéssé szerveződhetnek. E témára visszatérek még a beillesztés kapcsán, mert az új beillesztési stratégiák értelme éppen az ilyen fajta szociabilitások megteremtése lehetne – vagy rögzítésük ott, ahol léteznek ugyan kezdemények, de nem elég konzisztensek ahhoz, hogy alapozni lehessen rájuk egy beillesztési stratégiát.

Nem kevés utat kell tehát még megtenni ahhoz, hogy tisztán lássuk: milyen kapcsolatrendszer létezik egyfelől a gazdasági és szociális helyzet romlása, másfelől a jelenlegi turbulenciák által megrázkódtatott csoportok életmódjának destabilizálása között. Minthogy erőmet meghaladná e pozíciók együttesének kibontása, megelégszem azzal, hogy ideáltipikus formájában mutassam be az életsorssá interiorizálódó helyzetromlás folyamatát. A színek komorak ezen a képen. Annak a bér munkás-dramának az összetevőit villantják fel, melynek vége óhatatlanul a sebezhetővé válás. Olyan élet ez, amely – miután a meghirdetett (s már megvalósulása előtt körbeinsepelt) integráció feltételei füstbe mentek – nap mint nap „hajszálon függ”.⁸⁴

Az 1980-as években – a bér munkás-társadalom felfelé ívelő korszakához képest eléggé megkésve – a családi háztartás a csekélyke családi tőke, besegítések és kölcsönök révén „tulajdonra tesz szert”. De a feleségnek, aki státuszba nem vett kisalkalmazott, szinte rögtön ezután gazdasági indokra hivatkozva felmondanak, és elveszti állását. A férfi, akinek semmiféle végzettséget igazoló papírja nincs, alkalmi munkákat vállal, melyekre mind nehezebb szert tennie. Az adósságok halmozódnak, mivel fizetni kell a részleteket az autó és a tévé után, illetőleg, egy idő múlva, a telefon- és villany-számla díjhátralékokat is. Az interjú időpontjában a feleség éppen azt várja, hogy megkapja az RMI-re jogosultságát igazoló papírt, a férj pedig, aki éppen próbaidős alkalmazást talált egy cégnél, abban reménykedik (bár maga sem nagyon hisz ebben), hogy minimálbéres állást kap. A rokonság mindkettejük ágán rosszállólag figyeli elmerülésüket, mivel rögzödtek bennük a növekedési időszak reflexei, s így nem nagyon tudják elképzelni, hogy az ember ne juthasson munkához, ha igazán keres. Szerintük nem kérdéses, hogy méltatlanná vált rokonaik elárulták a társadalmi felemelkedés nagy ígéretéhez kötődő terveiket, s ebben egyedül ők a hibásak. Így aztán a sikertörténet, melynek azt kellene zengenie, hogyan tesz szert a proletariátus a kispolgári javakra és életformákra, horrorfilmbe csap át. Mintha a tömegek sérülékenységét egy évszázad alatt felszámoló győzelmek eredményei egy csapásra szertefoszlanának. „Egyszerűen nem igaz, hogy ilyen idők járhatnak, hogy ilyen problémák adódhatnak. Azt mondják, hogy haladunk előre-fele. Én azt mondom, hogy inkább hátrafelé megyünk. Ez egyszerűen nem igaz! Hát kell hogy legyen valami megoldás! Csinálniuk kell már valamit!” A többes szám harmadik személy nyilvánvalóan a szociális államot és annak képviselőit nevesíti meg. Nos, vajon mit fognak csinálni? Mit csinálhatnak?

Fordította: Léderer Pál

Jegyzetek

1. 1880. január 20-án mondott beszédében Léon Gambetta így jelöli ki az előttük álló feladatot: „Amire törekednünk kell, az a gazdasági élet és az ipar egyes problémáinak a megoldása. Olyan problémák ezek, melyeket merő tévedés lenne »szociális problémának« nevezni... Ezeket a problémákat csak egyesével, egymás után lehet megoldani, sok-sok jóindulat és figyelem árán, s legfőképp szorgos munkával és tudással fölfegyverkezve kell ehhez hozzáfognunk.” (*Discours politiques* IX, 122. o. Idézi G. Weill: *Histoire du mouvement social en France*, 1852–1902. Paris, 1904. 242. o.) Vajon arról van-e szó, hogy a *Discours de la méthode* nyomán „minden problémát annyi részre osszunk, ahányra csak lehet és ahányra a legjobb megoldás szempontjából szükség van”, vagy inkább arról, hogy a szociális kérdést annyira felaprózzuk, hogy ki lehessen bújni megválaszolása alól?

2. Y. Barel: *Le grand integrateur*. In: *Connexions*, 56, 1990.

3. H. Arendt: *Condition de l'homme moderne*, Francia fordítás. Paris, Calmann-Lévy, 1983. 38. o.

4. Egy liberális állam, ha szociális védelmet nyújt, kelletlenül teszi, mintha a fogát húznák, s igyekszik oly kevésre fogni, amennyire csak lehet. Egy szocialista állam, ha szociális védelmet nyújt, azzal csak azokat az – úgymond – radikális társadalomátalakításokat előlegezi meg, amelyeknek végrehajtására az adott pillanatban még nincs elegendő ereje. Csak egy szociáldemokrata állam leli öncélú kedvét a szociális reformokban, magukért a reformokért, mivel ezek a saját eszményéhez elvezető út egy-egy állomásának tűnnek fel szemében. A reformizmus világszemlélete itt válik következetessé: a reformok a politikai cél megvalósításának eszközeit jelentik.

5. Lásd F. Sellier: *La Confrontation sociale en France*. 136–138. o.

6. Uo. 145. o.

7. Lásd J. Le Goff: *Du silence a la parole*.

8. Ugyanezt az elemzést végigvihetnénk a korszak „szociális vívmányainak” majd' mind-egyikével kapcsolatban. Így például az 1968-as grenelle-i egyezmény nyomán felállított szakszervezeti szekciók szerepe alapvetően az informálás és a konzultáció, de nincs döntési befolyásuk a vállalati politikákra. E pontokkal kapcsolatban lásd J. Le Goff: *Du silence a la parole*. 231. o. skk.

9. Idézi J. Le Goff: *Du silence a la parole, droit du travail, société, Etat*, 1830–1889. Quimper, Calligramme, 1983, 203. o.

10. Lásd B. Foucade: *L'évolution des situations d'emploi particulieres de 1945 a 1990*. In *Travail et emploi*, 1992. 52 A szerző elemzései megerősítik, hogy a határozatlan időre szóló szerződötetés a „bér munkás-társadalom” potenciális kibontakoztatásával párhuzamosan válik paradigmaticussá. Az 50-es éveket megelőzően nem beszélhetünk általános érvényű foglalkoztatási normáról, hanem a legkülönbözőbb konkrét módozatok élnek egymás mellett – közöttük fontos szerep jut a független, önálló munkavégzésnek. Azután a 70-es évek közepétől egyre fontosabb szerep jut majd a „speciális foglalkoztatási viszonyoknak”.

11. A kollektív szerződések speciális eljárásokat és kártérítéseket írnak elő elbocsátás esetére. Az elbocsátás tehát a munkáltató számára kényelmetlenségekkel és kiadásokkal jár. (Ebből következik persze az is, hogy a teljes foglalkoztatottság időszaka után a munkáltatók a határozatlan időre szóló szerződésnél kevesebb védelmet biztosító alkalmazási formákat fogják előnyben részesíteni.) Mindezen intézkedések persze nem azonosak a munkabiztonság garanciájával.

12. 1973-ban a munkások 38%-a rendelkezik valamilyen tulajdonnal. De kétharmaduk olyan összegig van eladósodva, amely körülbelül lakásuk értékének a felére rúg. Egybecseng ezzel az, hogy a munkások 75%-ának van autója, mosógépe és televíziója. De az új autók háromnegyed részét, a mosógépek több mint felét és az új televíziók felét hitelre vásárolták. (Lásd M. Verret–J. Creusen: *L'Espace ouvrier*. Paris, A. Colin, 1979, 113–114. o.)

13. Ez az ideológia igen erőteljesen újraéledt a 80-as évek elején. Különösen virulens megnyilvánulását jól példázza P. Beneton: *La Fléau du bien*, Paris, Calmann-Lévy, 1982.

14. Ennek az elemzésnek részletesebb kibontásához lásd J. Donzelot: *L'Invention du social*. Paris, Fayard, 1984, IV. fejezet, 1.

15. A haladás-eszmét mindig megvetéssel kezelő „örök” szélsőjobb alakzatai mellett az ultrabal csoportoskákra és a spontaneizmus szélsőséges megnyilatkozásairól van szó, amelyek receptív közönsége mindig marginális maradt, bármily látványosak voltak is megmozdulásaik. Domináns irányzataikat illetően sem a fogyasztói társadalom kritikái, sem pedig a forradalmi akciónak a marxizmus különböző irányzatai által hirdetett felmagasztosításai nem mondanak ellent annak a történelemfilozófiának, mely a bérmunka társadalmának kibontakozása mögött meghúzódik. Jobbára annyi történik csak, hogy az előbbieket azt kárhoztatják, hogy a modern társadalom alkotóerejét gúzsba köti az árufétis, az utóbbiak pedig azt, hogy a javakat az uralkodó osztályok kisajátítják.

16. Lásd J. Donzelot: *L'Invention du social*. I. m. IV. fejezet 2.

17. Idézi J. Fournier–N. Questiaux: *Le Pouvoir du social*. 97. o. A szerzők elég teljes körűen veszik lajstromba, hogy egy szocialista értékrend mentén mi mindent is kellene még elérni szociális téren. *Nota bene* a könyv röviddel a szocialisták hatalomra kerülése előtt jelent meg.

18. Az a szociológusok és közgazdászok közötti 1964-es összecsapás, mely a *Darras: Le partage des bénéfices* című kötetben összegződött (Éd. de Minuit, 1965) igen jól kifejezésre juttatja a két fejlődéskoncepció közötti feszültséget. A fejlődést a kritikai változat sem utasítja el, csak éppen megköveteli, hogy a demokratikus megvalósításához szükséges elméleti és gyakorlati feltételeket szigorú pontossággal fejtsék ki. A magam részéről egy tanulmányban kísérletet tettem arra, hogy képet adjak az orvosi-pszichológiai és szociális beavatkozások intézményeivel és beavatkozási módjaival szemben fellépő kritikai mozgalomról. (De l'intégration sociale a l'éclatement du social: L'émergence, L'apogée et le départ a la retraite du controle social. In: *Revue internationale d'action communautaire*, Montréal, 1988, Ősz, 20/60.)

19. M. Gauchet: La société d'insécurité. In: J. Donzelot: *Face à l'exclusion*, Paris, Éd. Esprit, 1991, 170. o.

20. J. Habermas: A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz Kiadó, 1994. 292. o.

21. D. Olivennes: La société de transfert. In: *Le Debat*, 69, 1992, március–április.

22. Uo. 118. o. A probléma tisztán demográfiai vonatkozásaihoz lásd J.-M. Poursin: „L'État providence en proie au démon démographique”, *Le Debat*, 69, 1992, március–április. A foglalkoztatás felől nézve meg kell jegyezni, hogy a finanszírozási nehézségek háttérben nemcsak a magas munkanélküliség áll, hanem az időszakos és rosszul fizetett munkák elszaporodása, melyek után igen alacsony a járulékfizetés, viszont igen magas kompenzatív szolgáltatásokra nyújtanak jogot.

23. W. Beveridge: *Full Employment in a Free Society*, 1944. Francia fordítás, Domat-Monchrétien, 1945, 15. o.

24. Uo. 16. o.

25. P. Laroque: De l'assurance a la sécurité sociale. In: *Revue internationale du travail*, LVII, 6, 1948. június, 567. o. A „freedom from want” kifejezés legelőször az 1935-ös *Social Security Act*-ben bukkan fel, a roosevelti *New Deal* dinamikus időszakában.

26. Pierre Laroque: *La Sécurité sociale dans l'économie française*, Paris, Fédération nationale des organismes de Sécurité sociale, 1948. 9. o.

27. A munkanélküliség „kivételességét” két dolog is jól mutatja. Az *Assedic* által 1958 óta biztosított ellentételezési rendszert a társadalombiztosítás nem integrálta magába; 1982 novemberében a Pierre Bérégovoy vezette Munkaügyi Minisztérium rendelete kivetíti a biztosítási rendszerből a munkanélküli járadék időhatárán túliakat, s őket a „szolidaritási” rendszer hatókörébe utalja. Ez a „szolidaritás” nem egyéb, mint a segélyezés udvariasabb megfogalmazása.

28. Ehhez lásd François Fourquet elemzéseit; sajtólag: La citoyenneté, une subjectivité exogène. In *La Production de l'assentiment dans les politiques publiques. Techniques, territoires et sociétés*, 24–25. Paris, Ministère de l'Équipement, des Transports et du Tourisme, 1993.

29. J. Habermas: A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. I. h. 291. o.

30. A regulációs iskola nyomdokain haladó közgazdasági kategóriák mentén történő értelmezéshez lásd például J. H. Lorenzi–O. Pastré–J. Toledano: *La Crise du XXe siècle*. Paris, Economica, 1980, vagy R. Boyer–J.-P. Durand: *L'Après-fordisme*. Paris, Syros, 1993. E né-

zőpont szerint a jelenlegi „válság” a „fordista” modell kifulladására vezethető vissza, amelyet egyszerre jellemez a termelékenység növekedtének alábbhagyása, a fogyasztási normák kifulladásá és egy improduktív (vagy legalábbis igen kevésbé produktív) tercier szektor kibontakozása. Az itt adott elemzésnek azonban nem tiszte, hogy ezen a szinten állást foglaljon az „okokat” illetően.

31. Hogy érzékeltessük, mennyit romlott a helyzet: 1970-ben 300 ezer álláskeresőt regisztráltak az ANPE-nél, akiknek 17%-a keresett egy évnél hosszabb ideje munkát. (Ez a fajta, ma „kirekesztettségnek” nevezett munkanélküliség jelenleg több mint 1 millió főre rúg.) Bár a munkahelyek száma csekély mértékben nőtt (az 1982-es 21 612 ezerrel szemben 1990-ben 22 millió), az állást keresők száma azóta szinte megszakítás nélkül emelkedett. Az 1980-as évek végi fellendülés során, melyet 1988-ban és 1989-ben 4%-os növekedési ráta jellemez, 850 ezer új munkahely teremtődik, de csak 400 ezerrel csökken a munkanélküliek száma. (Lásd *Données sociales*. Paris, INSEE, 1993.) A munkanélküliség újabb adatainak elemzéséhez lásd J. Freyssinet: *Le Chômage*. Paris, La Découverte, 1993.

32. Lásd B. Fourcade: L'évolution des situations d'emploi particulières de 1945 a 1990. In: *Travail et emploi*, n° 52, 1992. Emlékeztessünk – a szerző gondolatmenetének megfelelően – arra, hogy a határozatlan időre szóló szerződések általánossá válása előtt a „speciális alkalmazási formák” igen gyakoriak voltak. (Fourcade 1950-ben több mint 4 millióra teszi a számukat.) De ekkoriban ezek többnyire a független, önálló munkavállaláshoz közel eső formák voltak, melyeket abban az értelemben tekinthetünk a bérmunka-formát „megelőzőeknek”, hogy a bérmunkaviszony általánossá válása mintegy felszívta őket. Az új „speciális alkalmazási formák” viszont, éppen ellenkezőleg, a bérmunkaviszony általánossá válása után bukkannak fel; egészen pontosan: a munkanélküliség kibontakozásával egyidejűen. A bérmunkás-állapot lefokozódásának megnyilvánulásai. A munkaszerződés jogi struktúrájának fejlődésére vonatkozóan lásd S. Erbes-Seguín összegzését: Les images brouillées du contrat de travail. In: P. M. Menger–J.-C. Passeron: *L'Art de la recherche. Essais en l'honneur de Raymond Moulin*. Paris, La Documentation française, 1993.

33. A. Lebaube: *L'Emploi en miettes*. Ugyancsak sok, naprakész formára hozott munkae-rő-piaci adat található a következő munkában: B. Brunhes: *Choisir l'emploi*. Paris, La Documentation française, 1993.

34. Ha azt az állományt nézzük, amelyet a közgazdászok „stock”-nak hívnak, 1990-ben a 21–25 éves korosztályban a férfiaknak csak 58%-a, a nőknek 48%-a dolgozott határozatlan idejű szerződéssel teljes munkaidőben. 1982-ben a megfelelő arány 70 és 60% volt. (Lásd J.-L. Heller–M. Th. Joint-Lambert: Les jeunes entre l'école et l'emploi. In: *Données sociales*, Paris, INSEE, 1990.)

35. M. Cézard–J.-L. Heller: Les formes traditionnelles de l'emploi salarié se dégradent. In: *Économie et statistiques*, 215, 1988. november.

36. J. Jacquier: La diversification des formes d'emploi en France. In: *Données sociales*, Paris, INSEE, 1990.

37. Ugyanennek a logikának a szellemében idézi André Gorz egy német kutatóintézet tanulmányát, mely az elkövetkező évekre nézvést 25%-ra becsli a szakképzett, stabilan foglalkoztatott és védett helyzetben lévő dolgozók arányát; 25%-ra a „periferiális”, alulkvalifikált, rosszul fizetett és többé-kevésbé védtelen dolgozóké; és 50%-ra tartja a munkanélküliek, illetve a marginálisan foglalkoztatott, alkalmi munkákba szorulók arányát. (*Les Métamorphoses du travail*, Paris, Galilée, 1988, 90. o.)

38. Mindezen, a munkaviszonyban bekövetkezett változások természetesen nem azt jelentik, hogy az új helyzetek az önkénynek és a jogfosztottságnak való kiszolgáltatottságot hozzák magukkal. Éppen ellenkezőleg, jó húsz éve már, intenzív jogalkotói munka tanúi lehetünk, mely e változatokat a munkajog rendszerébe kívánna szervíteni (így jött létre, például, az „időlegesen határozatlan időre szóló munkaviszony” elég szembeszökően sajátos fogalma). Az azonban tipikus, hogy ezek az új konstrukciók a határozatlan idejű munkaszerződéshez viszonyítva definiálják magukat, mint az alól való kivételek. Mindezekhez lásd S. Erbes-Seguín: *Les images brouillées du contrat de travail*, i. h. 39. F. Dauty–M.-L. Morin: Entre le travail et l'emploi: la polyvalence des contrats a durée déterminée. In: *Travail et emploi*, 52, 1992. A bérmunkaviszony különböző felfogásaihoz lásd J. Rose: *Les Rapports de travail et*

d'emploi: une alternative à la notion de relation salariale. GREE, 7. sz. füzet, Nancy II. Egyetem, 1992.

40. Japántól, Németországtól és Svédországtól eltérően Franciaországon belül erős a hajlandóság arra (bár nem oly nagy mértékben, mint az Egyesült Államokban vagy Angliában), hogy a külső rugalmasságot részesítsék előnyben. Ez az egyik magyarázata a magas munkanélküliségi rátáknak, illetve az alkalmaztatás máshol tapasztaltnál erőteljesebb biztonságvesztésének. A vállalatok kevésbé ragaszkodnak alkalmazottaikhoz, a legkevesebb szakérettiséget igénylő munkafeladatokat olyan külső munkavállalókra bízzák, akiket a konjunktúrális helyzet igencsak sebezhetővé tesz. (Lásd R. Boyer: *L'Économie française face à la guerre du Golfe.* Commissariat général du Plan, Paris, 1990.)

41. M. Aglietta–A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale.* Paris, Calmann-Lévy, 1984. Lásd még M. Maurice–F. Sellier–J.-J. Sylvestre: *Production de la hiérarchie dans l'entreprise.* In: *Revue française de sociologie*, 1979.

42. Az apológiát megkönnyíti, hogy a kormányzati szocializmus 1982 után behódol a piaci értékeknek, s mint az áttértek között gyakori, hajlamos a neofita túlbuzgóságra. Lásd J.-P. Le Goff: *La Mythe de l'entreprise.* Paris, La Découverte, 1992.

43. Xavier Gaullier: *La machine à exclure.* In: *Le Debat*, 69, 1992, március–április.

44. Lásd N. Aubert–V. de Gaulejac: *Le Cout de l'excellence.* Paris, Le Seuil, 1991.

45. X. Gaullier.

46. Lásd A.-M. Guillermand: *Travailleurs vieillissants et marché du travail en Europe.* In: *Travail et emploi*, 57, 1993.

47. P. d'Iribarne: *Le Chômage paradoxal.* Paris, PUF, 1990.

48. A képzettségi szint emelésének kifejezett bumeránghatásai lehetnek. Ha általános tendenciává válik, hogy mindenütt előnyben részesítik a túlképzetteket, akkor az alacsonyabban kvalifikált álláskeresőket valójában olyan munkavállalók szorítják ki azokból a pozíciókból, melyek betöltésére alkalmasak lennének, akiknek képzettsége magasabb, a pozíció ellátására azonban alkalmatlanabbak.

49. A Gazdasági információk és előrejelzések hivatalának egyik vizsgálata szerint 2000-ben a munkaposztok több mint 60%-a érettségénél alacsonyabb képzettséget fog igényelni.

50. A közelmúltban például tanúi lehettünk annak, ahogy a munkanélküliség a „kádereket” is eléri, bár e trend mennyiségi paramétereit egyelőre még nem látjuk tisztán. Lásd Ollivier Marchand: *La montée récente du chômage des cadres.* In: *Premières Informations*, 356, 1993. július. 1992-ben a felelős beosztású értelmiségiek, a „káderek” között 3,4%-os volt a munkanélküliség; a középszintű ügyintézők között 5,1%, a munkások körében 12,9%, az alkalmazottak körében pedig 13,3% volt ugyanakkor a munkanélküliség aránya.

51. R. Tresmontant: *Chômage, les chances d'en sortir.* In: *Économie et statistiques*, 241, 1991. március, 50. o.

52. F. Fourquet–N. Murard: *Valeur des services sociaux.* Bayonne, Terka, 1992, 37. o.

53. Lásd M. J. Piore: *Dualism in the Labor-Market: The Case of France.* In: J. Mairesse: *Emploi et chômage.* Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1982.

54. Lásd G. Duthil: *Les Politiques salariales en France. 1960–1990.* Paris, L'Harmattan, 1993. Hogy a foglalkoztatás az 1970-es évekig érvényes problematikáját (melynek lényege a munkaerőnek a vállalatnál való helyben tartása volt) egy másik váltja fel, a „rugalmasság” és a „változáshoz való alkalmazkodás” a státusok stabilitását szétfeszítő problémája, arra Franciaországban először 1980 decemberében a Dourdan-ban tartott konferencián jönnek rá. Lásd Dourdan-i szimpózium: *L'Emploi, enjeux économiques et sociaux.* Paris, Maspéro, 1982.

55. Egyelőre vitatott még, hogyan is fognak hatni e kihelyezések az elkövetkező években a honi munkaerőpiacra. Egy árnyalt helyzetképhez lásd (bár a tanulmány a 80-as évek elején keletkezett) P. Eisler–J. Freyssinet–B. Soulage: *Les exportations d'emplois.* In: J. Mairesse: *Emploi et chômage.* Egy Európa egészére vonatkozó, frissebb keletű becslés szerint a világ össztermelésének Nyugat-Európára eső hányada az 1988-as 27,3 százalékról 2000-re 24,6 százalékra csökken – ami nem kevés, de korántsem tekinthető olyan katasztrófának, mint amilyen egyes „forgatókönyvek” előszeretettel riogatnak (lásd G. Lafay: *Industrie mondiale: trois scénarios pour l'an 2000.* In: *Économie et statistiques*, 256, 1992, július–augusztus).

56. B. Perret–G. Roustang: *L'Économie contre la société.* Paris, Le Seuil, 1993. E folyamat

jelentőségére már a bér munkás-társadalom kibontakozásának kezdeteit tárgyalva rámutattunk (lásd a 7. fejezetet). Azóta azonban még tovább erősödött. 1954-ben a szolgáltatásokban dolgozók az alkalmazottak 38,5%-át tették ki, ma körülbelül 70%-ukat (lásd B. Perret–G. Roustang, 55. o.).

57. E megjegyzések módot nyújtanak arra, hogy rámutassunk a „dezindustrializáció” folyamatának kétértelműségére. Az ipar visszaszorulása kétségtelen tény, mint ahogy az is kétségtelen tény, hogy ennek megvannak a maga társadalmi hatásai, lásd a klasszikus értelemben felfogott munkásosztály struktúrájának felbomlását, s az olyan iparágak nehézségeit és fontosságuk viszonylagos csökkenését, mint amilyen, mondjuk, a kohászat. De, amint azt Philippe Delmas kimutatja (*Le Maître des horloges* Paris, Odile Jacob, 1991), az ipari tevékenység a nemzetgazdaság gyarapodásának fő hajtómotorja, csak ipari tevékenység lehet a növekedés „húzóágazata”. Ráadásul még a szolgáltatások között is többnyire az ipari tevékenységekhez kötődő szolgáltatások jelentik a legjobban prosperáló és legjobban fizetett ágazatot. Alain Minc (*L'Après-crise est déjà commencée.* Paris, Gallimard, 1982) is hangsúlyozza az ipari tevékenység elsődleges fontosságát a nemzet gazdagsága növelésében, illetve a nemzetközi versenyben elfoglalt hely megőrzésében.

58. A Sauvy: *La Machine et le chômage.* Paris, Dunod, 1990.

59. Ennek megfelelően – a szolgáltató tevékenységek túlsúlyát kísérően – az egy munkára jutó termelékenységnövekedés az 1970–74 közötti 4,6%-ról 1984–89-re, 2,7%-ra csökkent. (Lásd B. Perret–G. Roustang: *L'Économie contre la société*, 117. o.) Az „új technológiák” munkaszervezetre gyakorolt hatásának mérlegéhez lásd J.-P. Durand: *Travail contre technologie.* In: J.-P. Durand–F.-X. Merrien: *Sortie de siècle.* Paris, Vigot, 1991.

60. Lásd D. Linhart–M. Maruani: *Précarisation et déstabilisation des emplois ouvriers, quelques hypotheses.* In: *Travail et emploi*, 11, 1982.

61. *Données sociales.* Paris, 1990. 72. o.

62. M. Elbaum: *Petits boulots, stages, emplois précaires: quelle flexibilité pour quelle insertion.* In: *Droit social*, 1988. április, 314. o.

63. G. Duthil: *Les Politiques salariales en France, 1960–1990.* Paris, L'Harmattan, 1993, 132. o.

64. M. Pialoux: *Jeunesse sans avenir et travail intérimaire.* In: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1975.

65. Így alakul az olykor „hibrid státusúaknak” nevezettek rétege, azoké, akik nem is bér munkások, és nem is önállóak, s valójában munkaszereződés nélkül és a szociális védelmekből kizárva tesznek eleget a munkaadók megfizetésének. Az ilyen típusú állások számát, melyeket sehol nem tartanak rendszeresen nyilván, meglehetősen nehéz pontosan felbecsülni, de jelenleg tapasztalható elszaporodásuk jól mutatja a bérből élő rétegek helyzetének általános romlását. (Lásd D. Gerritsen: *Au-delà du „modele typique”. Vers une socio-anthropologie de l'emploi.* In: S. Erbes-Seguin: *L'Emploi: dissonances et défis.* Paris, L'Harmattan, 1994 és J. Le Goff: *Du silence à la parole.* 248–249. o.) Vegyük figyelembe mindehhez a „fekete munka” mindinkább terjeszkedő birodalmát, melyet elég nehéz pontosan számba venni, de amelyről biztonsággal állítható, hogy tömegével állítja elő a bizonytalanra váló helyzeteket. (Lásd J.-F. Laé: *Travailler au noir.* Paris, Métailié, 1989.) Mindezen bizonytalan foglalkoztatási helyzetekben a szociális védelem vagy egyszerűen hiányzik, vagy maga is rendkívül bizonytalan.

66. S. Beaud: *Le reve de l'intérimaire.* In: P. Bourdieu: *La Misere du monde.* Paris, Le Seuil, 1993.

67. L. Rouleau-Berger: *La Ville intervale.* Paris, Méridiens-Klincksieck, 1992.

68. J. Donzelot–P. Estebe: *L'État animateur.* Paris, Ed. Esprit, 1994.

69. Amint azt Dominique Schnapper 1981-ben kimutatta (*L'Épreuve du chômage.* Paris, Gallimard, 1981), a munkanélküliség kezdeti időszakának megélése rendkívül eltérő lehet a társadalmi csoport-hovatartozás, illetve a mozgósítható kulturális tőke függvényében. A magasabb iskolai végzettségű fiatalok úgy élhették meg, mint a posztadoleszcens időszak kiterjesztését, miközben az állását elvesztő munkás tragédiaként élte meg. De ez az elemzés egy olyan időszakban született, amikor a munkaerőpiac kevésbé volt feszültségekkel terhes, és a munkanélküliség „nyaralásként” való felfogása igencsak átmeneti jellegű.

70. Ennek áttekintéséhez lásd C. Dubar: *La Socialisation. Construction des identités sociales et professionnelles*. Paris, A. Colin, 1991.

71. Lásd R. Sainsaulieu: *L'Identité au travail*. Paris, Fondation nationale des sciences politiques, első kiadás, 1978.

72. Lásd a Suzanna Magri és Christian Topalov által összeválogatott tanulmányokat (*Villes ouvrières, 1900–1950*. Paris, L'Harmattan, 1990), melyek jól szemléltetik a „kisemberekre” jellemző társasági megnyilvánulási formákat, amelyek mögött a földrajzi közelség képezi azoknak a szolidaritásoknak az alapját, melyek „szociális védőháló” jelenthetnek az élet kiszámíthatatlanul jelentkező megpróbáltatásaival szemben.

73. R. Hoggart: *The Uses of Literacy*; magyarul: *Művelődés, gondolkodás, szokások. Az angol munkásosztály – belülről*. Gondolat, 1975.

74. Y. Barel: „Le grand intégrateur”. In: *Copnnections*, 56, 1990.

75. Szemléltetőül lásd azt az összehasonlítást, amelyben F. Dubet (*La Galere: jeunes en survie*. Paris, Fayard, 1987, 92. o. skk.) egybeveti, hogyan élnek és viselkednek a fiatalok egy romló helyzetű, de a munkásosztály kultúrájától erősen átitatott értékrendű kisvárosban, illetve a nagyvárosok osztályhagyományok nélküli modern külvárosainak lakótelepein.

76. A házassági kapcsolat felbomlásának rátája 24% a biztos állással rendelkező egyének esetében, 31,4% azoknál, akiknek állása bizonytalan, és 38,7% azoknál, akik két évnél hosszabb ideje munkanélküliek. (Précarité et risques d'exclusion en France. In: *CERC*, 109, 1993. 3. negyed, 30. o.)

77. A családi kapcsolatoknak a 60-as évek közepétől mind törekenyebbé válásának jelzőszámaihoz (házasságkötések és válások adatai, termékenységi mutatók, élettársi kapcsolatok gyakorisága, házasságon kívül született gyermekek száma stb.) lásd L. Roussel: *La Famille incertaine*. Paris, Odile Jacob, 1989.

78. E fejlődés áttekintéséhez lásd I. Théry: *Le Démariage*. Paris, Odile Jacob, 1993. A szerző arra is rámutat, hogy ez a fejlődésvonal, mely minden családot érint, hiszen jogi rendezést ad, egyszersmind eltérő módon érinti az egyes családokat; az alsóbb rétegek családjai számára ennek az igencsak liberális inspirációjú törvénynek az univerzalisztikus előírásai általában jóval kevesebb védelmet biztosítanak.

79. Elsősorban az „egyszülős” családokról van szó. Lásd N. Lefaucheur: *Les familles dites monoparentales*. In: *Autrement*, 134, 1993. január.

80. Inkább arról van szó, állítja Claude Martin egy igen precíz empirikus kutatás adataira támaszkodva, hogy a család széthullása „azoknál gyorsítja fel a biztonság elvesztését, akik már a szakítás előtt is sérülékeny, fenyegetett helyzetben voltak” (*Transitions familiales; évolution du réseau social et familial apres la décision et modes de régulation sociale*, szociológiai doktori dolgozat, Paris VIII. Egyetem, 464. o.). Az ezzel a problémával kapcsolatos kutatások állásáról lásd J.-C. Kaufman: *Célibat, ménages d'une personne, isolement, solitude*. Brüsszel, Commission des Communautés européennes, 1993. október.

81. A kapcsolati háló általános meggyengülése és a gazdaságilag hátrányos helyzetű családok törekenysége kumulatív összefüggéseit megpróbáltam részletesebben elemezni „L'État social et la famille: le partage précaire de la gestion des risques sociaux” című tanulmányomban (in F. de Singly–F. Schultheis: *Affaires de famille, affaires d'État*. Nancy, Éditions de l'Est, 1991). Lásd még F. de Singly: *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris, Nathan, 1993.

82. Bár az ilyen csoportok mennyiségi számbavétele mindig rendkívül nehéz, a munkaképes korú lakosság nagyjából 1%-ára becsülhetjük azt a népességcsoportot, amely teljesen kívül rekedt a versenypályán (ilyenek például a hajléktalanok). Az aktív korú népesség mintegy 5%-ánál társul a munkaerőpiacról való szinte teljes kizártság és a nagyfokú anyagi szegénységgel társuló kapcsolati szűkösség. Ők képezik a kiilleszkedési folyamat „előőrsét”. (Lásd Précarité et risques d'exclusion en France. In: *CERC*, i. h.)

83. A jó életútinterjú sosem ad lehetőséget egyoldalú olvasatra. A munkanélkülivé válás elvezethet a családi kötelékek felbomlásához, és eredményezheti a családi források mozgósítását is. (Lásd O. Schwartz: *Le Monde privé des ouvriers*. Paris, PUF, 1990.)

84. P. Bourdieu: *Suspendue a un fil*. In: *La Misere du monde*, i. m. 487–498. o.